مختيار احمد ملاح

سنڌي ٻوليءَ جي ڪاروباري ۽ اقتصادي حيثيت: تاريخي جائزو

Business and Economic Status of Sindhi Language: Historical Perspective

Abstract:

Sindhi language has very glorious past. It has been in use, as the language of administration, education, literature, culture, trade and commerce and also medium religious teachings since many centuries. Dr. R.K Mookergy has stated in his book “History of Indian Shipping and their Own Township”that“it is now believed that the Egyptians wrapped their mummies in Sindhi cloth, establishing a commercial connection between Sindhi and Egypt”. Since the Medieval times Sindhi has been identified as trader’s language. Before the advent of printing technology, the trading community had developed distinct writing system called “Hat Waniki”. British paid proper attention towards Sindhi language and declared it language for official business. During this period, Sindhi business was at its peak and Sindhi Workis were spread all over the word due to their fair and standard business. They introduced new terminology like “Hundi”, “Roz Namcho”, “Khato”, “Devalo”, “Viyaj”, “Nafo & Nuqsan” etc. The business record keeping was maintained properly in decent manner in Sindhi language. With the migration of Hindu Sindhi traders, use of business and commerce language suffered a lot, as reigns of business in Sindh was in the hands of Hindu Sindhi community.

مارڪيٽ ۽ مارڪيٽ جي ٻولي:

مارڪيٽ جو مطلب اهڙي جاءِ آهي جتي خريدار ۽ وڪرو ڪندڙ پاڻ ۾ شين جي مٽاسٽا لاءِ تعلق قائم ڪجي. مارڪيٽ اهڙي جاءِ جو نالو آهي جتي ماڻهو روزانو مال يا شين جي خريد ۽ فروخت لاءِ گڏ ٿين. بازار جي اندر ٿيندڙ مجموعي خريد ۽ فروخت کي به مارڪيٽ چئبو آهي. مارڪيٽ هڪ ذريعي جو نالو آهي جنهن جي مدد سان خريدار

وڪرو ڪندڙ شين ۽ خدمتن جي خريد ۽ فروخت لاءِ يا انهن جي متاستا لاءِ يا ڏيتي ليتيءَ لاءِ رابطو ڪندا آهن. مارڪيٽ ٻن قسمن جي هوندا آهن: هڪ اها جاءِ آهي جتي دڪان وغيره هجن ۽ خريد ۽ فروخت ٿئي، ان کي ”مارڪيٽ جي جڳهه“ (Marketplace) ٻيو قسم ”مجازي مارڪيٽ“ (virtual market) آهي، جنهن ۾ دڪانن واري مارڪيٽ نه پر ڪاروبار کي ڏٺو ويندو آهي. اڄڪلهه هن قسم جي مارڪيٽ انٽرنيٽ ذريعي آن لائين (Online) هلندا آهن. اهڙي طرح ”ڪاروباري ٻولي“، ان ٻولي کي چئبو آهي، جنهن وسيلي واپار هلائي سگهجي، لکي پڙهي سگهجي، مشهوري ڪري سگهجي ۽ ٻين ٻولين ۾ خطن جي ماڻهن کي پنهنجا برانڊ آسانيءَ سان کپائي سگهجن. اقتصادي سائنس مطابق واپار ۾ ڪتب ايندڙ لفظ، اصلاح، حساب ۽ ڪتاب ، وکرن جا الڳ الڳ نالا ڏئي سگهجن، ماپ، تور، ڪنڏي، وياج، منافعي سميت سڀ لکت ۽ پڙهت وغيره شامل هجي. يورپ اندر فرانسيسي ٻولي رابطي جي زبان رهي ۽ ارڙهين کان اُڻويهين صديءَ تائين مارڪيٽ تي قابض رهي تان جو انگريزيءَ ان جي جاءِ والاري. انگريزي ٻوليءَ جي اقتصادي اهميت ايتري وڌي وئي جو دنيا جي اڪثر ملڪن ۾ ان کي مارڪيٽ توڙي سرڪاري ٻوليءَ جو درجو ملي ويو. مثال طور سنگاپور ۾ به انگريزي چانئجي وئي. اهڙي طرح پوري برصغير ۾ انگريزي اعليٰ تعليم ۽ ڪاروبار جي ٻولي آهي. اڄ ڪلهه چيني ٻولي دنيا جي مارڪيٽ تي قابض ٿي رهي آهي.

”عالمي اداري UNESCO موجب دنيا ۾ 7000 ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون، دنيا جي اڌ آبادي فقط 23 ٻوليون ڳالهائي ٿي جن ۾ انگريزي، چيني، هندي، جرمن، عربي، جپاني، روسي، ملئي، بنگالي، پنجابي، مرهٽي، اسپيني، پورچوگيزي، فرينچ ۽ ٻيون ٻوليون شامل آهن. سنڌي ٻولي پڻ سگهارين ٻولين مان هڪ ۽ دنيا ۾ 48 هين نمبر تي آهي (Ethnologue; 22nd edition March 2019). هر 14 ڏينهن بعد سراسري طور هڪ ٻولي مري وڃي ٿي. صديءَ جي آخر ۾ انهن ست هزار ٻولين مان ڪي چند وڃي باقي بچنديون. 2019ع کي گڏيل قومن جو ادارو ڏيهي ٻولين جو سال ڪري ملهائي رهيو آهي، جنهن موجب هن وقت 577 ٻوليون ICU ۾ آخري پساه کڻي رهيون آهن. ٻوليون راتو رات نٿيون مرن پر ان عمل کي ڪيئي سال لڳن ٿا، عالميت ۽ ٻينڪيت سان گڏوگڏ سرڪاري قانون ۽ مارڪيٽ به ان جا ذميوار آهن، جيڪي ڪنهن مخصوص ٻولي کي اڳتي آڻڻ لاءِ قانون ٺاهي ان کي سرڪاري ٻولي ڪن ٿا ۽ ٻين کي روڪي رکن ٿا“.[1]

سنڌ جي ڪاروبار جي تاريخي حيثيت:

سنڌ، درياهه ۽ عربي سمنڊ ، بي حساب قدرتي وسيلن ۽ شاهوڪار زراعت هجڻ ڪري صدين کان ڪاروباري خطو رهيو آهي. اهو ئي سبب آهي جو سنڌ هميشه حملهآورن ۽ قبضا گيرن جي نشاني تي رهي آهي. جاگرافيائي بيهڪ ۽ بي انتها تجارتي ڪشش جي ڪري سنڌ تي ڌارين جون چڙهائيون ٿينديون رهيون، ڌاريا حڪمران متبا رهيا ۽ سنڌ جي حيثيت ڪالوني واري رهي. هندستان ڏي داخلا جو رستو هئڻ ڪري به سنڌ تي وري وري حملا ٿيندا رهيا. ڪڏهن يوناني، ڪڏهن يورپي، ڪڏهن هندستاني، ڪڏهن ايراني، ڪڏهن افغاني ۽ ڪڏهن ٻيا پاڙيسري ملڪ سنڌ ۾ ايندا رهيا. اتر کان آريا، منگول ۽ مغل آيا. ڏکڻ کان پورچوگيز انگريز آيا ۽ اولهه کان عرب آيا، اوڀر کان ايراني، يوناني، ارغون ، ترخان ۽ مغل آيا، پوءِ انگريز آيا، هڪ ٻئي کان مارون کائيندا رهيا ۽ ڪي وري هميشه لاءِ سنڌ ۾ رهي پيا ۽ هتان جي مٽيءَ ۾ ملي هڪ ٿي ويا، اهڙن معرڪن ۽ حالتن جو ذڪر سنڌ جو سفر ڪندڙ سياحن، اديبن ۽ تاريخدانن جي ڪتابن ۽ سفرنامن ۾ ملي ٿو. انهن ڪتابن مان خبر پوي ٿي ته سنڌي ٻولي ڪشمير تائين پکڙيل هئي، ان ڪري ان جي ڪاروباري ڪارج ۽ حيثيت به وڌيل هئي. هو سنڌ ۾ واپار ڪرڻ واسطي سنڌي سکندا هئا، جيئن سنڌ جي هنرمندن جو ٺهيل مال ڏيساور کڻي وڃن. پروفيسر اعجاز قريشيءَ لکيو آهي ته ”واپار جي واڌاري ڪي ڏسندي، واپاري برادري به هڪ ”واپاري ٻولي“ کي جنم ڏنو جيڪا انهن جي استعمال ۾ لاڳيتو رهي. هيٺين سطح تي ماپ ۽ تور لاءِ به ٻولي ٺاهي وئي، مثال طور تولو رتي، ماسو ٽويو چتي، پراڻ ڪاسو وال وغيره اهڙا اصطلاح آهن، جيڪي نمايان طور واپار لاءِ استعمال ٿيندا هئا. اڄڪلهه انگريزي ماپ ۽ تور وارو نظام ڪتب اچي ٿو ۽ سڄي دنيا ۾ لاڳو ڪيو ڪيو ويو آهي، پر سنڌ کي اهو اعزاز آهي ته انهيءَ ماپ ۽ تور جو پنهنجو نظام رهيو آهي، جيڪو ورهاڱي کان اڳ تائين عام جام هلندو هو ۽ هاڻي ٻهراڙين ۾ استعمال ٿئي ٿو“.[2]

سنڌي ٻوليءَ جي ڪاروباري تاريخ:

سنڌي ٻولي ننڌي ڪنڌ جي مڙني ٻولين ۾ هڪ ٻڍائتي ۽ قديم ٻولي آهي، جنهن جون پاڙون موهن جي دڙي جي پوريل تهذيب ۾ کتل آهن. سنڌي ٻوليءَ جي اهميت، افاديت توڙي علمي، ادبي ۽ خانگي حيثيت به اوتري ئي اهم آهي. هن ٻوليءَ قديم زماني کان پنهنجي ڳالهائيندڙن جي روزمره جي زندگي، واسطيداري ۽ رابطي، وڻج واپار وغيره

توڙي مادي ۽ روحاني ترقيءَ ۾ ڪردار ادا ڪيو آهي. هن ٻوليءَ کي تاريخ جي هردؤر ۾ اهڙا عالم، اديب، استاد، ڪاروباري ماڻهو مليا آهن، جن ان جي آبياري ڪئي آهي. هيءَ ٻولي هڪ مڪمل علمي ، ادبي ۽ ڪاروباري زبان آهي، جنهن کي پنهنجو ججهو لغت جو ذخيرو آهي، منجهس ڪاروبار جي هر وکر جا اصطلاح ۽ لفظ آهن، علمي هنر آهن، تعليمي علمن جا سڀ لفظ آهن. سنڌي ٻولي موجوده صوبي سنڌ کان سواءِ پنجاب جي رحيم يارخان ضلعي، بلوچستان جي سبي، مڪران ۾ لسٻيلي ۽ هندستان جي ڪڇ ۽ راجستان جي علائقن ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. ان کان سواءِ ورهاڱي کان پوءِ سنڌ جا هندو سنڌ مان لڏي وڃي هندستان جي مختلف علائقن ۾ وڃي آباد ٿيا ۽ اتي وڃي سنڌي ڳالهائن ٿا.

قديم ترين دور:

موهن جي دڙي مان لڌل مهرن مان سنڌ جي قديم ترين لکت جا دروازا کليا. هنن مهرن مان خبر پئي ته هتان جا رهندڙ ماڻهو جيڪا ٻولي ڳالهائيندا هئا، اها لکي به سگهندا هئا ۽ ان مطابق ڪاروبار ڪندا هئا. ويجهڙائيءَ ۾ پاڙيسري ملڪ ۾ موهن جي دڙي تي ٺهيل فلم ۾ ان دور جي سنڌين جي شاندار ڪاروباري حيثيت ڏيکاري وئي آهي. موهن جي دڙي مان وڏي پيماني تي زراعتي استعمال جو شيون مليون آهن، ٽڪر جا ٿانو مليا آهن، تارازي ۽ وٽ مليا آهن، سڪا مليا آهن، اهي سڀ واپار جي اهميت کي ظاهر ڪن ٿا.موهن جو دڙو هڪ تمدن ۽ ترقي يافته شهر هو هت صنعت حرفت ۽ زراعت چوٽ تي هئي. ڪپهه، ڪڻڪ، جئو داليون، سايون ڀاڄيون، سوٽي ڪپڙو سون، عاج، ريشم، چوپايو مال وغيره گهڻي انداز ۾ هئا. هت گهاٽا ٻيلا ۽ جهنگل هئا ان ڪري هڪ سڱا گينڊا، چيتا، باندر، مور۽ گورخر ۽ قسمين قسمين جانور هئا. هتان جا رهاڪو ساري دنيا کان مهذب ۽ اعليٰ معيار جي زندگيءَ گذاريندا هئا. موهن جو دڙو مهراڻ جي ڪپ تي، جهاز راني سبب اندروني ٻيروني واپار ڪري، دولتمند شهر هو. مولائي شيدائي هن جي تجارتي عظمت جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته ”موهن جو دڙو مهراڻ جو وڏو واپاري بندر ۽ مال جي مارڪيٽ هو. هت ٻاهريون واپاري قومون به رهنديون هيون. سنڌي واپاري ايماندار۽ سچائي شعار هئا. ايمانداري ۽ حڪمت عملي ڪري، سنڌن واپار ترقي ڪئي. وتن بئنڪن ايجنٽن، دلالن، هنڊين، ٻيجڪن ۽ ليبلن جو دستو هو. هر هڪ قافلي ۽ جهاز سان واپاري جو ايجنٽ موجود رهندو هو“.(3) جڏهن آريا هن ڌرتيءَ تي پهتا، تڏهن هنن

ڏنو تہ هتان جا ماڻهو جيڪا ٻولي ڳالهائيندا هئا، اها لکي بہ سگهندا هئا. ويد ننڍي ڪنڊ جو سڀ کان قديم ادبي خزانو آهن. جنهن بابت عام طرح راءِ بيٺي آهي تہ 1500 کان 2000 تائين قبل مسيح جي عرصي جا لکيل آهن. ويدن ۾ گنگا جو ذڪر بہ دفعا ملي ٿو سنڌو درياهہ ۽ ان جي شان کي ٽيهہ پيرا ڳايو ويو آهي. رگ ويد جي زماني جا رهواسي سنڌو نديءَ کي ديوتا ڪري مڃيندا هئا. جيئن اگني ۽ اندر ديوتا هئا، تيئن سنڌو ندي بہ ديوتا هئي. سنڌو نديءَ جي معرفت سنڌ جا واپاري ڪاروبار ڪندا هئا. رگ ويد ۾ سنڌ جي گهوڙن، رٿن، ڪپڙن، زيورن ۽ سڌريل معاشري جي خبر پوي ٿي. مثال طور هڪ شلوڪ ۾ اچي ٿو تہ:

”سنڌو گهوڙن سان مالا مال آهي.

رٿن سان مالا مال آهي.

ڪپڙن سان مالا مال آهي.

سهڻن ٺهيل زيورن سان مالا مال آهي.

اِها اناج، پشم ۽ سر سبز شيشم جي وڻن سان ڀرپور آهي.

هن شيءِ نديءَ جي ڪنارن تي ماکي پيدا ڪندڙ گل ٿين ٿا“.[4]

سنڌ جي تاريخ جا ڪيترائي صفحا گم آهن. ان ڪري سنڌ جي مختلف دورن تي صحيح نموني تحقيق ڪا نہ ٿي آهي. يونانين پنهنجي ڪتابن ۾ سنڌ جي ساراهہ لکي آهي. ان ڏس ۾ ايم-ايچ پنهور صاحب لکي ٿو تہ ”سنڌ تي مغربي لکندڙن جي شروعات نمايان طور سڪندر جي دور کان ٿئي ٿي، پر ان مواد جي معلومات جا سرچشما سڪندر کان بہ اڳ ڪيترين ئي صدين تي مشتمل نظر اچن ٿا. قديم دنيا جي قديم درياهي تهذيبن، مثلاً نيل، سنڌو فرات ۽ دجلہ جي وچ ۾ تمدني لاڳاپا گهٽ رهيا آهن. هر هڪ تهذيب وٽ سائنس پنهنجي پنهنجي طرز تي ايجاد ٿي، وڌي، ويجهي، پر اها ختم نہ ٿي. پراڻين تهذيبن جون جايون نين تهذيبن وارين، جن ۾ پراڻيون سائنسون بہ ڪنهن حد تائين مدغم ٿيون. دارا اعظم مٿين ٽنهي تهذيبن جي ايراضين کي پنهنجي شهنشاهيت ۾ داخل ڪيو. سنڌ ۽ مصر تي سندس تسلط تقريباً هڪ سئو سال کان سوا سئو سال رهيو. تقريباً 520 ق.م. ۾ يونانين جو يونوچ سمنڊ جي تجارت تي قبضو هو ۽ ايران سان تجارت جي اٿينس کي هڪ هٿي هئي. دنيا جي تهذيب جو مرڪز ٽي وڏا درياهہ نہ هئا، پر ٽي جابلو قومون- ايراني، اسيرين ۽ يوناني-بنيا. ايرانين، يونان جا ڪي

حصا سن 479_492 ق.م. ۾ قبضي ۾ ڪيا. ۽ نہ صرف ان کي صوبائي خودمختاري ڏنائون، پرانهن جي تمدن جي پڻ حوصلہ افزائي ڪيائون. ان موقعي ملڻ سان يونانين، سنڌ ۽ هند، ميسوپوٽيما، مصر، هٽي ۽ ڪريٽ جي تهذيب ۽ سائنس جو مطالعو ڪيو".[5] سنڌ ۾ يوناني دور جا ڪيترائي سڪا مليا آهن. جن تي يوناني لکت لکيل آهي، ان مان خبر پوي ٿي تہ سنڌ ۾ سنڌي سان گڏ، يوناني لکت بہ هلندي هئي.

راءِ ۽ برهمڻ دؤرن ۾ سنڌ جي عوام جي هڪ وڏي اڪثريت سنڌونديءَ جي ڪنارن تي رهندي هئي، مڇي مارڻ، جانور پالڻ، شڪار ڪرڻ ۽ زراعت سندن مکيہ ڌنڌا هئا. زراعت کي خاص اهميت حاصل هوندي هئي. اهڙي طرح ٻاهرين دنيا سان بہ سندن واپاري تعلقات هئا. هن دؤر ۾ ملڪ اندر سڪا بہ جاري هوندا هئا. مشهور چيني سياح، راءِ دور ۾ سنڌ آيو هو. سنڌ ۾ اهو دور ٻڌ ڌرم جي عروج جو دور هو. ايچ. ٽي ليمبرڪ مطابق "هُو راءِ سهاسيءَ جي زماني ۾ سنڌ ۾ آيو". لئمبرڪ جو خيال آهي تہ ان وقت سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ "اروڙ" هو".[6] هيون سانگ جي سفرنامي جي آڌار تي ان وقت جي سنڌ جي سرسبزي، خوشحاليءَ ۽ مذهبي حالتن جي پروڙ پوي ٿي. هتي جي پوکن مان ڪڻڪ، جوئر ۽ ٻاجهريءَ جي گهڻي مقدار ۾ هئڻ ۽ ڌاتن مان سون، چانديءَ ۽ ٽامي جي ججهي انداز ۾ ملڻ جو بہ ذڪر ڪيو ويو آهي. مال ۾ ڍڳن، رڍن، اٺن خچرن جو پڻ احوال آهي. هن اڇي لوڻ، ڪاري ۽ جابلو لوڻ جي دوائن ۾ استعمال بابت بہ لکيو آهي. هيون سانگ اهو بہ لکيو آهي تہ هن ٻڌو تہ هتان جا ماڻهو اڳي سرڪش هئا. پوءِ پوءِ مها ارهت جي پوئلڳي ڪندي پنهنجا متا ڪوڙائي مذهبي زندگي گذارڻ لڳا".[7] حاڪم رعيت سان پورو انصاف ڪندا هئا. عام ماڻهوءَ جي حالت سني هئي، چو طرف امن امان قائم هو. ان ڳالهہ کي وڌيڪ وزنائتي ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر مبارڪ علي جا هي لفظ ڪارائتا آهن تہ "امن امان هجي ۽ پاڙيسري رياستن سان جنگ نہ هجي تہ ان جا اثرات ملڪ جي داخلي صورت حال تي پوندا آهن. ان لحاظ کان چئي سگهجي ٿو تہ ان دؤر (راءِ دور) ۾ رعيت خوشحال هوندي، هاري، ڪڙمي ۽ هنرمند پنهنجي پنهنجي ڌنڌي ۾ مصروف ۽ سڪون واري زندگي گذاريندا هوندا".[8]

عربن جي دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ڪاروبار حيثيت:

عربن سنڌ تي ٽي سئو سال حڪومت ڪئي. عرب دور حڪومت دوران عرب عالمن، سياحن ۽ واپارين جو سنڌ ۾ اچڻ وڃڻ عام هو. عربن سنڌ بابت جيڪي بہ ڪتاب لکيا

آهن يا حوالا ڏنا آهن. انهن ۾ اڪثر ڪري جاگرافي، ملڪي تاريخ، علم ۽ ادب، سماجي حالتون ۽ واپار بابت ڄاڻ آهي. ابو اسحاق ابن محمد الفراسي الاستخري سنڌي ٻوليءَ لاءِ لکي ٿو ته "منصوره، ملتان ۽ انهن جي پسگردائي ۾ رهندڙ ماڻهن جي ٻولي سنڌي ۽ عربي آهي، مڪران وارن جي ٻولي وري مڪراني ۽ فارسي آهي".[9] محمد ابن احمد شمس الدين "المقدسي"سنڌ ۾ رهندڙ ماڻهن جي ٻوليءَ لاءِ لکي ٿو ته "ملتان وارا فارسي سمجهن ٿا. ديبل هڪ سامونڊي شهر آهي. هتان جا رهاڪو گهڻي ڀاڱي هندو آهن. ماڻهو وڻج واپار ڪن ٿا. عربي ۽ سنڌي ٻئي زبانون ڳالهائين ٿا. ديبل هن سڄي صوبي جو بندر آهي ۽ ماڻهو خوشحال آهن ۽ آمدني تمام گهڻي آهي".[10] ابن نديم سنڌي ۾ رائج رسم الخطن جي باري ۾ به انتهائي اهم معلومات فراهم ڪري ٿو. هو ٻڌائي ٿو ته "سنڌ جي ماڻهن جا ڪيترائي رسم الخط آهن ۽ عمومن انهن وٽ نَوَ(9) رسم الخط باقاعده رائج آهن. سنڌ کان سواءِ ڀاڙي واريون قومون به اهوئي رسم الخط استعمال ڪن ٿيون. ڇاڪاڻ ته انهن وٽ پنهنجو ڪو به رسم الخط موجود نه آهي".[11] ابن نديم سنڌي رسم الخط کان علاوه دليلن سان اهو به ثابت ڪيو آهي ته حسابن ۽ انگن جو علم سنڌ ۾ عام جام هو. هن پنهنجي ڪتاب ۾ سنڌي انگن جو نمونو پڻ ڏنو آهي.

عرب سياحن ۾ گهڻا واپاري ۽ تاجر هئا، جن تجارت واسطي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ گهمي ۽ پنهنجي سير ڪي قلمبند ڪيو. سندن سفرنامن ۾ تجارتي وسيلن، آمدورفت، رستن جي درآمدي، برآمدي شين جي سٺي معلومات ملي ٿي. ابن خردازبه سنڌ جي وڻج واپار متعلق اهم معلومات ڏني آهي. هو لکي ٿو ته "سنڌ مان بيد، بانس لاک گهرائي ويندي آهي. مهراڻ کان ٻڪار، جيڪو هند جي دنگ سان واقع آهي. اهڙي طرح هو اهو به ٻڌائي ٿو ته عرب واپار سانگي سنڌ ۾ ڇا کڻي ايندا آهن. هو لکي ٿو ته "عرب سنڌ ۾ شراب، ريشمي ڪپڙو، سمور، پوستين، تلوارون، عطر، بيد مشڪ جو عرق وغيره وڪري لاءِ کڻي ايندا آهن. اروڙ شهر جي فصلن لاءِ لکي ٿو ته "الدور ۾ ڪڻڪ ۽ ڪارڪون جام ٿينديون آهن".[12] سلمان تاجر سنڌ جي ململ جو ذڪر ڪندي لکيو آهي ته "هن ملڪ کان وڌيڪ سنا ڪپڙا ڪٿي به نه ٿيندا آهن. روهمي جي راجا جي فوج ۾ پندرهن هزار ماڻهو رکيل آهن، جيڪي فوج جا ڪپڙا سبندا ۽ ڌوئيندا آهن. هن ملڪ ۾ اهڙو ڪپڙو به ٺهندو آهي، جنهن جو سبيل وڳو منڊيءَ مان لنگهي ويندو آهي ۽ اهو ڪپهه مان ٺاهيو ويندو آهي. اسان اهو ڪپڙو پنهنجي اکين سان ڏٺو. ملڪي سڪي جي باري ۾ لکيو اٿس ته

”واپار ۾ ڏيتي ليتي ڪوڙين (Kauris) وسيلي هلندي آهي. ڪوڙي هن ملڪ جي چالو سڪي جو نالو آهي. هتان جي رهواسين وٽ چاندي ۾ سون بہ جام آهي“.[13]

الادريسي، پنهنجي سفرنامي ۾ سنڌ جي قديم شهر ديبل لاءِ لکيو آهي تہ ”ديبل پنهنجي ملڪ جي ڏکڻ ڏس تي ۾ ايراني نار کان اوڀر پاسي آباد آهي. هن ماڳ تي تمام گهڻا ماڻهو وسن ٿا. هن جوءِ جي زمين پلي نہ آهي. وڻ ٽڻ بہ ڏسڻ ۾ نہ ايندا. البتہ ڪٿي ڪٿي کجيون نظر اينديون آهن. هتان جي جابلو جوءِ رڻ پٽ ڏسي. گهر بہ ڪاٺ ۾ گاري گپ سان جوڙيل نظر ايندا. هي شهر ان ڪري آباد آهي، جو هتي سنڌ ۾ دنيا جي ٻين ملڪن جا تجارتي ٻيڙا اچي لهندا آهن. هتي ڪاٺ خوارڪ جي مختلف شين جو واپار هلندو آهي. هتان جا واپاري ڏاڍا ڏاها آهن. عمان، چين ۾ هندستان جي ٻين ملڪن جا ڪيترا جهاز ديبل تي بيٺل نظر ايندا. ديبل جا رهواسي بي انتها شاهوڪار آهن. وٽن ايترو تہ پيسو آهي جو سمورو تجارتي مال خريد ڪري، ٻيڙا خالي ڪري، پنهنجن پاڻ ۾ رکي ڇڏيندا آهن“.[14]

سومرن ۾ سمن جي دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ڪاروباري حيثيت:

عربن کان پوءِ سومرن جو دور اچي ٿو. معاشي طور تي هي دور سٺو هو. ماڻهن جو رهڻ ڪهڻ قبيلائي هو. زراعت ڪرڻ ۾ مال پالڻ سندن ذريعہ معاش هو. زراعت ڪافي حد تائين ترقي يافتہ هئي ۾ ملڪ جو گهڻو حصو سرسبز هو. مڇي ۾ مال وارا ماڻهو ان وقت سکيا ستابا ۾ وڏي آمدني وارا هئا. ان ڪري ڏنار، پنهوار، ٻڪرا، ميهار، ميربحر ۾ مهاڻا سڀ سکيا ستابا سمجهيا ويندا هئا. جڳ مشهور سياح ابن بطوطا 14 صدي عيسويءَ ۾ سنڌ ۾ پهتو. اُهو سنڌ ۾ سومرن جو دور هو. جڏهن تہ هندستان ۾ تغلق گهراڻي جي حڪومت قائم هئي ۾ سنڌ جي مٿئين حصي ۾ سندن حڪومتي اثر هو. ملتان سنڌ جي گادي جو هنڌ هو. لاهري بندر لاءِ لکي ٿو تہ ”لاهري بندر سنڌ جو خوبصورت شهر سمنڊ جي ڪناري تي آهي ۾ هتي سنڌو درياهہ سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو آهي. هن شهر ۾ يمن ۾ فارس جا ڪيترائي واپاري رهن ٿا. شهر بہ مالدار آهي. شهر جو محصول سٺ لک دينار آهي. مان اتان جي منتظم علاءَ الملڪ وٽ پنج ڏينهن رهيس، جنهن منهنجي گهڻي خاطرداري ڪئي ۾ مون کي سفر جو ثمر عطا ڪيو“.[15] سومرن جي دور جي گنانن جي شاعريءَ ۾ سنڌي واپار جا چٽا لفظ ملن ٿا. ان سلسلي ۾ پير شمس الدين جي شاعريءَ ۾ وڻج ، واپار، ليکي جهڙا اصطلاح موجود آهن. مثال طور:

آڪي نهين ڪو ني هاٽ اُٽياري لول
يهين وٽج ويپار ري لول

البيروني، ابو ريحان محمد بن احمد هڪ مشهور سياح ۽ عالم هو هند ۽ سنڌ ۾ هن 40 سال گذاريا ۽ هتان جي علمن کي عربن ۽ ايرانين تائين پهچايو ۽ اتان جا علم هتي آندائين. هن علم نجوم، علم هيئت، علم رياضي، وياڪرڻ شعر ۽ شاعري، چند وديا، وقت جي ماپن، سڪينڊن، منٽن لاءِ لفظي خزانو ۽ ماپا ۽ ماپ، تور، وزن ، سڪي، گهڙين، ڏينهن راتين، مهينن، سالن، جڳن ڪلپين لاءِ مقامي ٻوليءَ جا لفظ عربي- سنڌي رسم الخط ۾ لکيا. هن هند ۽ سنڌ ۾ رائج رسم الخط جي باري ۾ پنهنجي ڪتاب "ڪتاب الهند" ۾ هڪ سڄو سارو باب لکيو. البيروني، سنڌي ٻوليءَ جا سون جي تعداد ۾ لفظ عربي سنڌي رسم الخط ۾ لکيا. انهن لفظن لاءِ نوان حرف /اکر جوڙيا. جيڪي عربي رسم الخط ۾ اڳ موجود نہ هئا. البيرونيءَ جو چوڻ هو تہ "ڏکڻ سنڌ ۾ جيڪو رسم الخط ڪم ايندو آهي ان کي "مالواڙي" چئبو آهي. ٻهمنوا (منصوره) ۾ " سئنڌو" رسم الخط ڪم ايندو هو لاڙ ۾ "لاڙي" رسم الخط ۽ ""اردنا گري" رسم الخط "ياٽيا" سنڌ جي ڪن حصن ۾ لکيو ويندو هو".[16]

سمن سنڌ تي اٽڪل 170 سال حڪومت ڪئي، ان مان گهڻو عرصو حملہ آورن سان مقابلو ڪندي گذريو تڏهن بہ هي دور سنڌ جي تاريخ ۾ اهم دور آهي، ڇو جو غير ملڪين جي حملن باوجود سمن سنڌ جي وحدت کي فطري بنيادن تي قائم ڪيو. اهڙي طرح هنن پنهنجي ماتحت خودمختيار اتحادي رياستون پڻ پيدا ڪيون. انهيءَ سموري سياسي ۽ ملڪي جوڙجڪ جو اثر معاشري تي پيو. ان وقت جي ملڪي آسودگي، خوشحالي ۽ معاشي صورتحال جو ذڪر ڪندي فقير محمد لاشاريءَ لکيو آهي تہ "سمن جي ڏينهن ۾ نيون پيداواري قوتون ميدان ۾ اچي چڪيون هيون. زراعت سان گڏ هنرمندن جو وڏو تعداد ان دور ۾ ملي ٿو. انهيءَ سان گڏوگڏ سنڌ ۾ واپاري طبقو بہ پوري طرح سان پنهنجون پاڙون کوڙي چڪو هو. پيداواري قدر هڪ نئين دور ۾ داخل ٿي رهيا هئا. هنر مند ۽ واپارين جا جمالياتي احساس، قدر ۽ خيالن جي اظهار جا ذريعا جاگيرداري قدرن ۽ خيالن کان وڌيڪ مهذب ۽ عقلي هئا. انهن جون اخلاقياتي ۽ سياسي ضرورتون معاشي رشتن سان ڳنڍيل هيون، ان لحاظ کان اهو هڪڙو عقلي انقلاب هو".[17] سمن جي دور ۾ بادشاهن جا سڪا رائج هوندا هئا. ان سان گڏ دهلي جي حاڪمن جا سڪا پڻ سنڌ ۾ هلندا هئا. گجراتي روپيا سنڌ ۾ لاڙي سڏبا هئا. ڇاڻ نندي نٽي کي نئين سر رٽا بندي سان

اڏيو ۽ هي شهر احمد آباد جيان علم ۽ هنر جي ڪري ايشيا جي مشهور صنعتي ۽ تجارتي شهرن ۾ ليکجڻ لڳو. ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان ڪاريگر، ڪمي ڪاسبي اچي هت گڏ ٿيندا هئا. سوٽي ۽ ريشمي ڪپڙن جا ڪارخانا پڻ هتي قائم هئا. گلي، لاڪ، ڪپڙي ۽ عاج مان ٺهيل سامان ٻاهرين ملڪن ۾ امائيو ويندو هو. شين جو اگهه مقرر هوندو هو. سمن جي دور ۾ جيڪي رنگا رنگي شيون آهن، سي آهن ماموين جا معمايا ماموين جا بيت. هنن فقيرن جي بيتن مان ان وقت جي سياسي ماحول، تاريخ ۽ جاگرافيائي حالتن جي خبر پوي ٿي. فقيرن جي بيتن مان هاڪڙي درياهه، پراڻ درياهه، ننگر ۽ اروڙ جا نالا به معلوم ٿين ٿا. جنهن مان دريائن، واهن ۽ مشهور شهرن جي ڄاڻ به ملي ٿي، مثال طور:

هاڪ وهندو هاڪڙو، پچندي ٻنڌ اروڙ،
بهه مڇي ۽ لوڙهه، سمي ويندا سوکڙي.

انهيءَ بيت مان معلوم ٿئي ٿو ته انهيءَ طرف کان واپاري غوراب ڏيساور کان مال کڻي سنڌ ۾ ايندا هئا. ”بهه، مڇي ۽ لوڙهه سمي ويندا سوکڙي“ واري مصرع، ان دور جي ثقافتي ۽ تهذيبي تاريخ جو هڪ باب پيش ڪري ٿي.

ارغوني ۽ مغليه دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ڪاروباري حيثيت:

ارغونن سنڌ جي پرسڪون ماحول کي ان وقت بگاڙيو جنهن وقت سنڌي سماج ترقي جون راهون پار ڪري رهيو هو. سنڌي سماج جي مذهب ۽ رياست ٻنهي حوالن سان تهذيبي اڏاوت جي اوسر ٿي چڪي هئي. جڏهن 1555ع ۾، حڪمرانن ناعاقبت انديشيءَ کان ڪم وٺندي پنهنجي اقتدار کي بچائڻ لاءِ پورچگيزين کان مدد گهري هئي ته انهن اچي ٺٽي کي ساڙيو ۽ نست نابود ڪيو. پورچگيزن سنڌ ملڪ ڏٺو ۽ پوءِ ٺٽي ۽ ان جي پر پاسي ۾ تجارتي بينڪون به ناهيون ۽ فيڪٽريون به هنيئون. ارغونن جي پنجٽيهه ساله حڪومت سنڌ تي ڪجهه نوان اثر ڇڏيا. ثقافتي، جاگرافيائي ۽ ملڪي لاڳاپن ۾ ڪي تبديلي اچي ويئي. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر مبارڪ علي لکي ٿو ته ”ارغونن جي فتح کان پوءِ سنڌ جي سماج ۾ هڪ ٻي اهم تبديلي آئي. هينئر تائين سنڌ جي ثقافت تي عربن جا گهرا اثرات هئا ۽ غير ملڪي حڪمران طبقن ۾ ان جو تعداد وڌيڪ هو پر ارغونن جي آمد کان پوءِ سنڌ جو لاڳاپو وچ ايشيا، ايران ۽ افغانستان سان ڳنڍجي ويو. جيتوڻيڪ اهي اثر محمود غزنوي، محمود غوري ۽ اچ، ملتان جي حڪمران ناصر الدين قباچه جي دور کان شروع ٿي ويا هئا، پر ارغونن کان پوءِ وچ ايشيا جون روايتون، قدر ۽ ثقافت سنڌ ۾

مضبوطيءَ سان قائم ٿي ويون. عربيءَ جي جاءِ تي فارسي سنڌ جي سرڪاري ۽ درٻاري زبان بڻجي ويئي. چنگيزي ۽ تيموري حڪمرانن جون روايتون هتي رواج بڻجي ويون ۽ نون حڪمرانن جي ذوق مطابق شهر ۽ انهن جا پاڙا ۽ عمارتون نئين انداز سان تعمير ٿيڻ لڳيون“.[18]

سنڌ هميشہ زرعي ملڪ رهيو آهي. ماڻهن جو ذريعہ معاش کيتي ڪرڻ ۽ جانور پالڻ هو. مغلن ڪڏهن بہ هتي واهن کوٽڻ جو ڪم نہ ڪرايو جو پيداوار ۾ اضافو ڪيو وڃي. جڏهن تہ حڪومت عوام کان پوري پوري ڍل وصول ڪندي هئي. تجارت بہ محفوظ نہ هئي. حڪومتي فوجون خود قافلن کي لٽينديون هيون. آبپاشي جو سٺو نظام نہ هجڻ ڪري زمينون بيابان ۾ تبديل ٿينديون ٿي ويون. اهو ئي سبب آهي جو 1689 ۽ 1683ع ۾ هتي سخت ڏڪار پيو. جهانگير، اڪبر ۽ شاهجهان جا دور پوري هندستان ۾ سونهري دور چيا وڃن ٿا. پر سنڌ واسطي اهي اونداها دور هئا. مغلن جي دور ۾ سنڌ اندر قبيلائي ۽ جاگيرداري نظام وڌيڪ مضبوط ٿيو. وڏيرا ۽ سردار هميشہ قبيلائي جهيڙا ڪرائيندا هئا. مغل عهديدارن پنهنجي لالچ، رشوت ۽ دفتري ڪارروائين جي ذريعي تجارت کي نقصان پهچايو. شاهي خاندان ۽ اميرن جي ڪاروبار لاءِ مقامي ماڻهن کي اڳتي اچڻ نہ ڏنو ويندو هو. هن دور تي تبصرو ڪندي ڊاڪٽر مبارڪ علي لکيو آهي تہ ”مغل دور ۾ سنڌ ۾ سياسي، سماجي ۽ اقتصادي حالات تمام خراب هئا. جاگيردارانہ نظام سماجي ترقي جي راهہ ۾ زبردست رڪاوٽ هو. ان ڪري نہ تہ پورهيت محنت سان ڪم ڪندو هو ۽ نہ وري ننڍا ڪاريگر. جيڪي صبح کان شام تائين محنت بعد بہ غربت ۽ افلاس واري زندگي گذارڻ تي مجبور هئا.“ انهن حالتن کي ڏسندي انگريزي تجارتي ڪوٺي جي ڪارڪن اسپلر (Spiller) لکيو آهي تہ ”ماڻهو ايستائين بدحال آهن جو انهن کي غريب ۽ مفلس رکيو ويو آهي. باوجود ان جو زمين جي زرخيزي لاءِ ٿوري بہ محنت سان زياده فصل پيدا ٿي سگهي ٿو ليڪن انهن ۾ باقي ڪائي خواهش نہ رهي آهي ۽ نہ وري اهڙا سبب يا اوزار آهن جن جي مدد سان هو پوک ڪري سگهن“.[19] مغلن جي دؤر ۾ سنڌي زبان عربي، فارسي خطن سان گڏ سنڌي ديوناگري خط ۾ پڻ لکي ويندي هئي، ۽ ڪاروباري لکت پڙهت جا دستاويزي ثبوت موجود آهن. سراج ميمڻ پنهنجي مضمون سنڌيءَ جو آڳاٽو ادب ۾ مغليہ دؤر جو هڪ ڪاباڙو ڏنو آهي، جيڪو خدا وادي لپيءَ ۾ لکيل آهي ۽ عيسوي سال 1640ع کان 1650ع جي زماني جو معلوم ٿئي ٿو. ڪاباڙي جو نقل هيٺ ڏجي ٿو:

سنبت 1710: ورک ناريءَ (نهريءَ) چنڊ، گروار (خميس)ڏهاڙيءَ اکر ڪيا: ننگر ساموئيءَ پيتري ڏنک نامي: لهاٽي سور جيءَ پرئياٽيءَ لهٽا: اڏاراٽک نامي پاٽيي رامل تورسياٽيءَ ڪني ريپا 101 انگين اکرين سو ايڪوترا: پورا: ڪرا: آکڙا: حالي چڪي (سڪي) جا: شاهجائي: وهاج (وياج) سان: وياج ماس پريت (در مهيني) ايک ايڪوترا ورتي ڏيندو: ڏيندي هر هج (حجت) ڪانہ ڪندو: ناڙي ني (ڏسي ڪري) ڪاٻاڙو لکيو: ديس پرديس سهي (صحيح): جڏهين سورجي پرئياٽي گهرندو تڏهين رامل تورسياٽي پري جباب (جواب) ڪندو: اجر (عذر) ۽ مالو (دير) نہ ڪندو: پيرو ماسڏ هي ڪاٻاڙو انگي اڏارو نيائين: سهي (صحيح): بيو اجر (عذر) ڪونہ ڪندو:

مت: رامل تورسياٽي جما (جمع) ٿيا: اکر سهي: ريئين ايڪوتر سو: وهاج (وياج) پڻ ايڪوتر".[20]

ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن دورن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ڪاروباري حيثيت:

ڪلهوڙن جي زماني ۾ زراعت کي وڏي اهميت حاصل هئي، هنن کي خبر هئي تہ معيشت جو سڄارو زمين ۾ ئي رکيل آهي. هنن واهن جي کوٽائي ڪرائي. غير آباد زمين کي آباد ڪرايو. غير آباد علائقن ۾ ماڻهن جي آبادڪاري (Settlement) لاءِ نوان شهر آباد ڪرايا. گنجي ٽڪر تي حيدرآباد ۽ نوشهرو فيروز، محمود آباد، شاهہ ڳڙهہ، مراد آباد ۽ هالن ويجهو خدا آباد ان جا وڏا مثال آهن. ڪوٽڙي جي سامهون بندرگاهہ نهرايو ويو، ان سان واپار ۾ اضافو ٿيو. اهڙي طرح ايشيا جي مختلف ملڪن سان واپاري تعلقات وڌايا ويا. ڪيترائي واپاري قافلا ايشيائي ملڪن سان اچڻ وڃڻ لاءِ سنڌ مان گذرندا هئا. انگريز انهن کان پوءِ آيا ميان غلام محمد شاهہ ڪلهوڙو جڏهن سنڌ جو حڪمران هيو تہ هن انگريزن کي تجارتي ڪوٺي ۽ فيڪٽري کولڻ جي اجازت ڏني. سنڌ ۾ سوٽي ڪپڙو روهڙي، نصرپور، سيوهڻ، ڪنڊيارو، بکر، سکر ۾ تيار ڪيو ويندو هو. ڪاٺ جو سامان ۽ چمڙي جي صنعت بہ اوج تي هئي. پر افسوس جو ملڪي دولت جو گهڻو ٽڪو حصو افغاني حڪمرانن جي خراج تي ضايع ٿي ويندو هو. ڪلهوڙن حڪمرانن جي دور ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني سنڌ ۾ واپاري سرگرميون شروع ڪري چڪي هئي، جنهن سان هندو واپاري طبقو واپار ۾ مسلمانن جي ڀيٽ ۾ اڳتي اچي چڪو هو. جنهن دور ۾ ڪلهوڙن خدا آباد کي سنڌ جي راڄ ڌاني بڻايو. تڏهن هندو واپارين پنهنجي حساب ڪتاب لاءِ جيڪا ڪتب آڻيندا هئا هئا ان کي 'خدا آبادي لپي' سڏيو ويو. عبدالغفار صديقي، محمد حنيف صديقيءَ جي ترجمو ڪيل رچرڊ برٽن جي ڪتاب "سنڌ ۽ سنڌو ماٿري ۾ وسندڙ

قومون“ جي حوالي سان لکيو آهي تہ: ”هن (خدا آباد) شهر ۾ ڪيترائي تاريخي فيصلا ٿيا، نتي (جهوڪ شريف)، سبي (بلوچستان)، تي حملي جو منصوبو هتي جوڙيو ويو. خدا آباد مان ڪلهوڙن سنڌ کي سٺو آبپاشي نظام ڏنو. خدا آباد جي دربار سان ڪيترائي عالم ۽ اديب لاڳاپيل هئا. سنڌ جي واپارين هتي ئي پهرين الف-ب ناهي جيڪا پوءِ ”خدا آبادي آئيوينا“ سڏجڻ ۾ آئي“.[21]

ٽالپر دور ۾ سنڌ جي زراعت ڪافي ترقي ڪري چڪي هئي. ٽالپر حڪمران ان ڳالهہ جو خاص خيال رکندا هئا تہ هارين سان ڪا ناجائزي نہ ٿئي. هارين کي وڏو فائدو هي هوندو هو تہ سيني فصلن جي مالگذاري جنسن ۾ورتي ويندي هئي، جن ۾ تماڪ، ڪمند ۽ سبزيون جدا ٿيل هيون، اهي فقط مال وارا هاري پوکيندا هئا ۽ انهن جي ڍل نقدي ڏيندا هئا. بٽئي ۾ هيءُ سهولت هئي جو پيدائش جي مطابق هاري کي ڏيڻو پوندو هو هي نهايت منصفاڻي نموني هوندو هو. پيرن ۽ مرشدن لاءِ هاري حصو ضرور ڪڍندا هئا. اهڙي طرح حجم، دايو ڪوري، ڌڪڻ ۽ ڪنڀر وغيره جي ڪم جي عيوض ڪين اناج ڏنو ويندو هو. ٽالپرن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي ڳوٺن ۽ شهرن ۾ دستور موجب گهرو هنر چالو هو. حيدر آباد تختگاهہ ميناڪاري، چانديءَ تي سون چاڙهڻ، لاک، چمڙي، عاج، ڪتابن جي جلدن تي طلاڪاري جي هنر ۽ اسلحي سازي جي هنرن کان برک هو. ڪنڊيارو، نصر پور، هالا، گمبٽ ۽ روهڙي بافتن، سوسين، کيسن ۽ شَرَ جي ڪپڙن اٽڻ جا هنڌ هئا. هالا ڪاشيءَ جي عمدن ٿانون ڪري مشهور هو. هالن ۽ ڪشمور ۾ جنڊي جون شيون سنڌي صنعت جو بهترين نمونو هيون. ٺٽ جا ڪتا بہ مشهور هئا. سنڌ جون معدني شيون جهڙوڪ شورو ولايت تائين مشهور هو. ٿاڻي بولا خان ۾ عمدي گندرف جون کاڻيون هيون. حيدرآباد، نتي ۽ ڪراچي ۾ بارود جڙندو هو. پهريائين ڪلهوڙا حڪمرانن ۽ بعد ۾ ٽالپر حڪمرانن انگريزن کي ٺيڪا ڏنا. اهڙي طرح انگريزن کان علاوه ٻين ملڪن سان سنڌ جي بر آمد ۽ درآمد جو سلسلو چالو هوندو هو.

لطف الله سورتي، نومبر 1838ع ۾ هڪ انگريز آفيسر ڪيپٽن ايسٽوڪ جو فارسيءَ جو استاد هو. ان وقت سنڌ ملڪ ۾ ميرن جي حڪومت هلندڙ هئي. منشي لطف الله 1839ع جو سڄو سال انگريز عملدارن سنڌ ۾ موجود رهيو هو. ڍل يا محصول جي اوڳاڙي لاءِ لکي ٿو تہ ”هتي ڍلون محصول گهڻو ڪري جنس جي صورت ۾ ورتا ويندا آهن، پوک گهڻو تڻو فقط جانورن جي ٿئي ٿي، جي هتي چڱي انداز ۾ ٿيندڙ آهن. هاريءَ کي فصل جو پنجون حصو ملندو آهي، باقي چئن حصن مان اڌ سرڪار کڻي ٿي ۽ اڌ زميندار

ڪي ملندو آهي“.[22] ٽالپرن جي دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ڪاروباري لکت لاءِ انگريز عملدار ٿامس پوسٽنس سنڌ ۾ فوجي خدمتون سرانجام ڏنيون هيون. هو لکي ٿو ته: ”سنڌي ٻولي هندو نسل جي آهي، جيڪا سنسڪرت مان نڪتل آهي، ۽ اها گجرات جي وادين تائين ڳالهائي ويجي ٿي. ان کي هڪ مخصوص رسم الخط آهي، جنهن کي ”خدا وادي“ چيو ويندو آهي. سمورا هندو پنهنجو حساب ڪتاب ۽ لکت ان خط ۾ ڪندا آهن. جڏهن ته عدالتي زبان فارسي آهي“.[23] اهڙي طرح جرمن عملدار ڪئپٽن ليوپولڊ وون آرلچ 1842ع ۾ سنڌ جو سفر ڪيو هو. هن سنڌ ۾ هلندڙ ڪاروباري لکت لاءِ لکيو آهي ته: ”سنڌ جي زبان، تحرير ۽ بيان باقي هندستان کان گهڻو مختلف آهن، بلڪ حڪمران ۽ عوام ان زبان کان اڪثر واقف نه آهن. ان لکت کي ”خدا وادي“ چوندا آهن. جيڪا گهڻو ڪري واپاري استعمال ڪندا آهن“.[24]

انگريزن جي دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ڪاروباري حيثيت جو عروج:

انگريزن سنڌ جي ميرن سان جيڪي تجارتي ۽ سياسي عهدناما ڪرڻ شروع ڪيا، تن جو مقصد اهو هو ته تجارتي سرمائي وارين ٻين اجاره دار ڪمپنين وانگر سمنڊ پار جي ملڪ جي پيداوار توڙي خام مال تي پنهنجي هڪ هٽي قائم ڪري وڏيڪ منافعو ڪمائجي. اهڙي طرح انگريز واپاري طبقي کي به پاڻ سان آسانيءَ سان ملائي چڪا هئا. ڇاڪاڻ ته ميرن جي سڄي نظام حڪومت ۾ جاگيردار قوتون اقتدار ۽ سياسي سگهه تي قابض هيون. ان کان علاوه ايسٽ انڊيا جو سنڌ جي سياسي ۽ تجارتي ڏرين تي اثر وڌي چڪو هو. سرچارلس نيپئر 1843ع ۾ سنڌ فتح ڪرڻ جو ڏوهه ڪيو. انوقت سنڌ جا ٽي مرڪزي شهر موجود هئا يعني حيدرآباد، شڪارپور ۽ ڪراچي جن ۾ اڪثريت هندو واپارين ۽ ڪامورن جي آباد هوندي هئي. هندو ڪامورا عامل سڏبا هئا ۽ واپاري طبقي سان واسطو رکندڙ هندن کي ڀائيبند سڏيو ويندو هو.

انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ سنڌ جو معاشرو گهڻو تڻو ڳوٺاڻو ۽ زرعي معاشرو هو. زراعت جو دارومدار برسات، درياهي ٻوڏن ۽ کوهن تي هوندو هو. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ سنڌ کي انهي مقصد لاءِ فتح ڪيو هو ته هتان به ڍل وصول ڪجي. ان مقصد لاءِ هنن روينيو ڊپارٽمينٽ قائم ڪيو. شروع ۾ هو ڍل اناج جي صورت ۾ وصول ڪندا هئا بعد ۾ ان نظام کي ختم ڪري نقدي صورت ۾ آندو ويو. انگريزن کي سنڌ جي زمين جي پيداوار مان تمام گهڻي ڍل وصول ٿيندي هئي. هنن ان کي اڃا به وڌائڻ لاءِ واهن ۽ کوهن جي کوٽاين جو ڪم شروع ڪرايو. آخر ان مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ سکر بيراج

جو منصوبو بہ تيار ڪيو ويو. اهڙي طرح 1850ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني ملڪ ۾ ريلوي لائين تعمير ڪرڻ جو منصوبو ٺاهيو تہ جيئن سنڌ جي ڪپهہ کي بندر تائين پهچائي سگهجي. انهيءَ سلسلي ۾ سنڌ ريلوي لائين ڪمپني کولي ويئي، جنهن جي دائري ۾ پنجاب بہ اچي ويو. سر بارٽل فريئر جڏهن سنڌ جو ڪمشنر مقرر ٿي آيو تہ هن ملڪ ۾ ايندڙ تبديلي کي محسوس ڪندي، هتان جي خام مال کي برطانيہ جي صنعتي منڊين تائين پهچائڻ لاءِ ڪراچي ۾ هڪ جديد بندرگاهہ تعمير ڪرڻ جو منصوبو جوڙيو. اهڙي طرح 1875ع ۾ اهو بندر ٺهي راس ٿيو.

فقير محمد لاشاري هن دور ۾ سماجي اوسر لاءِ لکي ٿو تہ "ننڍي کنڊ جي تاريخ ۾ برطانوي راج جو عرصو قديم سماجن کان جديد سماج ۾ پير پائڻ جي وچوارو عرصو هو. ڇاڪاڻ تہ يورپي طاقتون صنعت، جهاز راني، واپار، مشينن ۽ جنگي ميدانن ۾ نئين تهذيب جون اڏيندڙ هيون. ڪارل مارڪس (1818_1883ع) ننڍي کنڊ جي حوالي سان انگريزن سامراج کي "تاريخ جا بي شعور" پرزا سڏيو آهي، ڇو تہ قومون، قبيلا، حاڪم ۽ معاشي قوتون پنهنجي چرپر ۾ سماجي قانون جي سامهون موضوعي (Subjective) آهن. انگريز پنهنجي مفادن سان گڏ هتي ٽيڪنالاجي بہ کڻي آيا. هو سچ پچ تاريخ جا "داناءَ دشمن" ٿي آيا، جڏهن تہ مقامي حاڪم، جاگيردار قوتون "نادان دوست" هيون. ريلوي، ٽيليفون، جديد آبپاشي سرشتو ۽ يورپ جي علم ۽ اتان جي صنعت اهڙي تاريخي قوتن جي اوسر ڪئي".[(25)]

سنڌ ورڪي ۽ سنڌي ٻولي:

انگريزن جي دور کان اڳ ۽ پوءِ "سنڌ ورڪي"* جو عروج هو. "سنڌ ورڪين ۾ گهڻو تعداد هندو واپارين جو هو. هو پنهنجي لکت پڙهت ۽ ڪاروبار هٽ واڻڪي لپي استعمال ڪندا هئا. جڏهن سنڌ جا بندر برباد ٿي ويا، تہ سنڌي وڻجارن جي اولاد مان اڳتي هلي سنڌ ورڪي پيدا ٿيا، جن پنهنجي محنت سان سڄي دنيا ۾ سنڌ جي سڃاڻپ ڪرائي. سنڌ جي هنر وارن ڪاريگرن ۾ سونارا، لوهار، واڍا، ڪوري، رازا، ۽ ڪاشيگر

---

* سنڌ ورڪين بابت ڪيترن مضمون لکيا آهن، پر 1920ع ۾ ٽيڪچند ڪرمچند ميرچنداڻيءَ جو "سنڌ ورق ۽ سنڌ ورڪي"، آر.ايچ آڏواڻي ۽ ڪمپني حيدرآباد طرفان شايع ٿيو جنهن ۾ بنيادي اهم معلومات ڏنل هئي. پروفيسر چيتن ماڙيوالا بہ ان سلسلي ۾ هڪ طويل ۽ شاندار مضمون لکيو. ان کان پوءِ عبدالله مگسي ۽ ٻين بہ مضمون لکيا آهن.

شامل هئا. سنڌ تي جڏهن انگريزن قبضو ڪيو ته سنڌي ڪاريگرن پنهنجي ڏاهپ دستڪاريءَ واري سامان ۽ ڪپڙي جو پرڏيهه ۾ واپار ڪرڻ شروع ڪيو. سنڌي ڪاريگر پنهنجي هٿ جي هنر سبب جڳ مشهور هئا ۽ پرڏيهه ۾ انهن جي ڏاهپ شين کي سنڌي ڪم (Work) سڏيو ويندو هو. سنڌي ورڪ جو واپار ڪندڙ سنڌ ورڪي سڏجڻ لڳا، اهو نالو اهڙو پڪو ٿي ويو جو خود سنڌ جا سنڌي به کين سنڌ ورڪي ڪوٺڻ لڳا. انهن سنڌ ورڪين لاءِ چيتن ماڙيوالا لکي ٿو ته: ”سنڌي واپاري جيڪي سنڌ ورڪي جي نالي سان مشهور آهن، تن جو واپار سڄي دنيا ۾ ڦهليل آهي. هو پنهنجي دڪان سميت دنيا جي هر ڏورانهن حصي ۾ موجود آهن. سندن ئي ڪري سڄي دنيا سنڌ جي نالي کان واقفيت ٿي آهي“.(26)

عبدالله مگسي مانجهند جي سنڌ ورڪين جي استعمال واري لپيءَ لاءِ لکي ٿو ته ”مانجهند جا سنڌ ورڪي پنهنجي ڪارخاني جو سڄو حساب ڪتاب خدا آباد ي واڻڪن اکرن ۾ ڪندا هئا. انهي آئيوٽيا ۾ سراسري چاليهه اکر هوندا هئا. انهن مان ڏهه حرف علت ۽ ٽيهه حرف صحيح جا هوندا هئا. واپارين يا سيٺين جي مقرر ٿيل منشين ۽ عاملن جو انهن لکڻين سان ڪو به واسطو ڪو نه هوندو هو. سيٺين کي جدا خدا آبادي اکرن ۾ پنهنجي ليکي چوکي رکڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي؟ اسان جي نظر ۾ ان جا هي سبب ٿي سگهن ٿا:

1. ان وقت جا واپاري سيٺ پنهنجن روزنامچن ۾ پنهنجو حساب ڪتاب خاص آئيوٽيا ۾ لکي عام ماڻهو پنهنجن پلاوٽن، منشين ۽ پائيوارن کان واپار ۾ ٿيل نفعي ۽ نقصان کي راز ۾ رکڻ جي ڪوشش ڪندا هئا.
2. کين اهڙي لپي استعمال ڪرڻ سان ڦيري وارن کان وٺي پائيوارن تائين حساب ڪتاب ۾ دوکي ڏيڻ، وياج، مسافري جو خرچ، اوڌر وغيره جي نالي ۾ استحصال يا ڦرلٽ ڪرڻ ۾ سولائي ٿيندي هئي. هندو عاملن کي به جعلسازي ڪري ڏيڻ ۾ سولائي ٿيندي هئي“.(27)

سنڌ ورق جي واپارين کي انگريزن مان چڱي آمدني ٿيندو ڏسي گهڻن ماڻهن جو رخ انهيءَ قسم جي ڏنڌي ڏانهن ٿيو ۽ انهي ئي وقت کي واپاري سنڌ جو ثقافتي مال کڻي سنڌ کان ٻاهر انهن ملڪن ڏانهن روانا ٿيا، جتي خبر پيئي ته انگريز گهڻا تا رهن. بمبئيءَ ۾ هنن جي واپار چڱي ترقي ڪئي. انهيءَ وقت سنڌ بمبئيءَ جو حصو هئي. واپارين ترقي ڪرڻ کان پوءِ پاڻ وٽ نوڪر رکي، انهن کان ڦيري ڪرائڻ لڳا ۽ پاڻ سيٺ

تي وينا .هن وقت دنيا جي مختلف ملڪن ۾ جيڪي ڪامياب سنڌي هندو واپاري بلنديءَ تي آهن انهن جو ٿورو وچور هتي ڏجي ٿو .

1. يورپ ۾ سنڌين جي ڪامياب ترين ڪٽنب جو نالو آهي 'هندو جا ڪٽنب' جيڪو لنڊن ۾ رهي ٿو ۽ ارب پتي آهي. سندن واپار . ناٽي، تيل ۽ ٽيليڪميونيڪيشن جي شعبن ۾ ٿيندو آهي. هنن پنهنجي واپار جي شروعات تهران کان ڪئي، پوءِ لنڊن منتقل ٿيا. سندن وڏو ڏاڏو شڪارپور جو هو جنهن جو نالو پرمانند ديپچند هندوجا هو .

2. اوڀر ايشيا ۾ هانگ ڪانگ جو ڪامياب ترين سنڌي واپاري ڪٽنب 'هيرالال' نالي آهي، جيڪي اصل ۾ حيدرآباد سنڌ جا آهن. سندن واپار جو ميدان اليڪٽرانڪس، سافٽ ويئر ۽ جائداد جي خريد و فروخت آهن. ڪجهه وقت کان پوءِ هنن هوٽلن جو ڪاروبار شروع ڪيو ۽ هانگ ڪانگ جي امپيريل هوٽل، 650 ڪمرن واري هاليڊي اِن گولڊن مائيل نهرايون .ان کانسواءِ هن وقت دنيا جي مختلف شهرن ۾ سندن هوٽلون موجود آهن، جن ۾ سنگاپور ۽ پينانگ ۾ هاليڊي اِن، لنڊن ۾ شيريٽن بيلگريويا، مانٽريال (ڪئناڊا) ۾ ڪواليٽي هوٽل، مڪائو ۾ ويسٽن رزارٽ، سڊنيءَ ۾ ڊبليو هوٽل، هانگ ڪانگ ۾ انٽرڪانٽينينٽل هوٽل، ان کان سواءِ سنگاپور ۽ بئنڪاڪ جي هوائي اڏن تي پڻ سندن هوٽلون آهن .

3. سنگاپور ۾ هڪ سنڌي ڪٽنب جا ٻہ ڀائر اشوڪ ڪمار ۽ راج وڏا واپاري آهن، هنن جو ڪاروبار پڻ هوٽلن جو هو. سندن پيءُ 1947ع ۾ سنڌ مان لڏي وڃي سنگاپور ۾ ويٺو جتي هن ريشم جو ڪاروبار ڪيو جنهن جا ڪيترائي دڪان سڄي ملڪ ۾ قائم ڪيائين. هنن بعد ۾ آسٽريليا ۽ نيوزيلينڊ ۾ هوٽلون، سنگاپور ۾ 400 دڪان ۽ ممبئي ۾ سيراڪ هوٽل ۾ پئسو سيڙايو ۽ وڏو نالو ڪمايو .

4. سنگاپور ۾ هڪ ٻيو اهم سنڌي واپاري ڪٽنب ميلواڻين جو آهي، جيڪي اتي ڪيترائي ريسٽورنٽ کوليو وينا آهن. اهي ملائيشيا جي ميليم گروپ سان بہ ڪاروباري شريڪ آهن، جن جو ڪم فيشن جي دنيا سان آهي .سنڌين جي ڪاروبار ۾ ڪاميابيءَ کي ڏسندي هڪ سرائڪي چوڻي آهي تہ "جو وڃي جاوي، سو ڦر نہ آوي، جي آوي تہ پٽ پوٽا ڍاوي".[28]

واپاري ليکي کي سانڍڻ:

واپاري حساب ۽ ڪتاب کي مختلف بندين، ڊائرين، واپاري ڪتابن، رسيدن وغيره جي صورت ۾ لکي رڪارڊ خاطر سانديو ويندو هو جيڪو سلسلو اڃ بہ جاري آهي. ان

سلسلي ۾ پروفيسر اعجاز قريشي لکي ٿو تہ ”پراڻن واپارين, جن 1930ع ۾ 1940ع ڌاري واپار ۾ حصو ورتو, تن جي جي انٽروين ۾ ساروڻين مان خبر پوي ٿي تہ تہ سنڌ ۾ واپار جي ڏيتي ليتي سنڌيءَ ۾ ٿيندي هئي ۾ سڄو پراڻو رڪارڊ ۾ رجسٽر سنڌيءَ ۾ هئا, انهن مان ڪجهہ اڄ بہ ڪٿي نہ ڪٿي موجود آهن“.[29] ڪاروبار جا ڪي ڪتاب سنڌ آرڪائيوز لائبريري ۾ ڪن واپارين جي ذاتي رڪارڊ ۾ اڄ بہ موجود آهن. واپارين جتي جتي پنهنجي سهوليت ۾ واپار جي لکت مختلف رسم الخطن ۾ لکي آهي, اتي ڪاروبار هلائڻ لاءِ نوان نوان اصطلاح پڻ سنڌي ٻوليءَ ۾ ايجاد ڪيا. مثال طور, ”هنڊي“, جيڪو گشتي بئنڪ جو پهريون ۾ مناسب اقتصادي نمونو هو, جيڪو سنڌي سرمائيدارن ايجاد ڪيو. هنڊي ناڻي جي هڪ چٺي (Draft) آهي جا لکندڙ پاڻ يا پنهنجي گماشتي کي يا پنهنجي پلا وٽي کي لکندو آهي. هن جا بہ قسم هوندا هئا. درسني هنڊي ۾ ٻي دري واري هنڊي, جيستائين هنڊي پري نہ آهي, تيستائين هو وڪامي سگهي ٿي, يعني بازار ۾ ان جو ملهہ آهي. تنهن ڪري چئبو تہ هنڊي بہ هڪ قسم جو نوٽ هو. نوٽ ۾ هنڊيءَ جي وچ ۾ هي فرق آهي تہ نوٽ جو ملهہ هميشہ ساڳيو آهي ۾ هميشہ هلي سگهي ٿو ۾ قائدي موجب هر هڪ ماڻهو اهو قبول ڪرڻ لاءِ ٻڌل آهي. ان جي ضمانت حڪومت ڏيندي آهي. مگر هنڊيءَ جو ملهہ ناڻي جي سوڙهہ ڪري ۾ ٻين سببن ڪري تبديل ٿيندو هو سندس ملهہ رڳو سندس پرجڻ تائين هوندو هو. تنهن کان پوءِ اها رد ٿي ويندي هئي. ان جو قبول ٿيڻ لکندڙ جي ڪارپت تي مدار رکندو هو. اهڙي طرح هنڊي ذريعي واپاري ناڻي جي متاستا هڪ شهر يا ملڪ کي ٻئي شهر يا ملڪ تائين سولائيءَ سان ڪري سگهندا هئا. هنڊي ۾ جيڪا ٻولي استعمال ڪئي ويندي هئي تنهن جو سٽاءُ هن ريت هو:

ايڪو سهاءِ انگين اکرين روپيہ سو ڇهہ 600_00 نيمي روپيہ ٿي, تنهنجا ٻٽيا روپيہ سو ڇهہ پائي پريتمداس تلوڪچنداڻي ڏيجہ. حيدرآباد مان تاراچند پر سراماڻي چوي تہ اسان هٿ پائي پڳونداس ٺاڪرداس جي پاسي راکي. توهان ڪراچي منجهہ شاهہ واپاري جوڳ پري ڏيوٽا. متي سانوڻ تاريخ 3 سنبت 1943ع

سنڌي واپارين ڪاروبار جي لحاظ کان هڪ نئون اصطلاح ”ڏيوالو“ ايجاد ڪيو, جنهن جو مطلب اهو هوندو هو تہ واپاري اهڙي ٻري ڦاسي پئي جو قرض لاهي نہ سگهي, اهڙي حالت ۾ سندس رهيل مال ملڪيت وڪري ڪري قرض لاٿو وڃي. اهڙي طرح, ڪاروبار ۾ ”نقد ڏوڪڙ“ کي تمام وڏي اهميت حاصل آهي. نقد پيسن ۾ هر شيءِ آساني

سان خريد ۽ فروخت ٿيندي آهي. ساڳي طرح سنڌي واپار ۾ وياج جو تصور بہ انتهائي آڳاٽو آهي. سنڌ جا واپاري پنهنجي ڪاروبار جي ٽڪي ٽڪي جو حساب لکت ۾ آڻيندا هئا. سنڌ جي واپارين شين اگهن لاءِ اگهوتريءَ جو لفظ جوڙيو. ڍهائي، سگهہ، مُوڙ، وياج، راس، جدول، آگت جو ڪڙو نائن جو ڪڙو ڪاتو نفعو نقصان، روز نامچو بيجڪ، پوتا ميل، ڪاٻاڙو وٽج، واپار، ليکو چوکو مهتو واٽيو ۽ سيڪڙو جا لفظ پڻ مروج ٿيا. هتي ڪجهہ نموني طور جدولون ڏجن ٿيون، مثال طور زمين جي جدول:

20	وسواس برابر	ويسر
20	ويسا برابر	جريب
02	جريب برابر	ايڪڙ

سون ۽ چانديءَ جي جدول هن ريت آهي:

04	مگ برابر	رتي
08	رتيون برابر	ماشو
12	ماشا برابر	تولو
80	تولا برابر	سير
04	مگ برابر	رتي
06	رتيون برابر	آنو
13	آنا برابر	تولو

وزن جون اڪائيون ريت آهن:

01	رتي برابر	1/8گرام
01	ماسو برابر	1 گرام
01	تولو برابر	12گرام
01	آنو برابر	60 گرام
01	پاءُ برابر	240 گرام
01	سير برابر	960 گرام

25 پئسا برابر پائلي (چار آنا)

50 پئسا برابر آڌي (اٺ آنا)

100 پئسا برابر هڪ رپيو (16 آنا)

سنڌي ٻوليءَ جي ڪاروبار لاءِ مروج رسم الخط:

ان دور ۾ سنڌي مسلمانن جو واپار ڏي ڪو گهڻو ڌيان ڪو نہ هوندو هو. هو صرف زمينداري ۾ خوش هوندا هئا. انهي سلسلي ۾ پيرومل مهرچند آڏواڻي صاحب لکي ٿو. ”سنڌ جي مسلمانن وڻج واپار ڏي ڪڏهين بہ گهڻو ڌيان ڪونہ ڏنو. تنهن ڪري سنڌ جي وڻج واپار تي پائيبندن جو موروثي حق ڄمي ويو. هيرن، جواهرن، سون، چانديءَ کان وٺي ويندي ميوي پاڃين تيل تماڪ تائين هر جنس جو واپار پائيبند ڪن ٿا. رگويد زماني کان وٺي انگريزن جي دور جي پڄاڻي تائين سنڌي واپاري روم، ايران، گجرات، عراق، سلون (سريلنڪا) جاوا، آفريڪا ۽ يورپ تائين پنهنجون تجارتي ڪوٺيون قائم ڪري چڪا هئا“.[30] مسلمانن جي خاص گروهہ جهڙوڪ اسماعيلي، خواجہ، ميمڻ، شيخ ۽ ڪي ٻيا روزمرهہ جي وهنوار کان سواءِ واپاري ڏيتي – ليتي ڪندا هئا.

واپاري لکت لاءِ هندو توڙي مسلمان الڳ الڳ رسم الخط استعمال ڪندا آهن. هٽائي لکت يا هٽ واڻڪي لکت جي سلسلي ۾ گنگارام سمراٽ لکي ٿو تہ ”حقيقت ۾ هٽائي لپيءَ جو وڏيڪ اپيوگ (واهپو) وڻج واپار ۾ ئي ٿيو. عام ماڻهو تہ ان جو اپيوگ گهٽ ڪندا هئا. ڇو تہ ڇا ۾ اپيوگ ڪن بہ؟ مشڪل سان ڪير ڪنهن کي چٺي چپاٽي لکندو هو سو بہ شادي – غميءَ ۾“.[31] سر گريئرسن لکيو آهي تہ: ”لنڊا پنجاب جي لپي هئي، جيڪا دڪاندار استعمال ڪندا هئا. هو وڌيڪ لکي ٿو تہ: ”سنڌ ۾ لنڊا کي بنيا يا واڻڪي ٻولي چوندا آهن“.[32] سيوهاڻي ٻاڙڪا اڪر سيوهڻ ۾ رائج هئي. جنهن کي سيوهڻ جا ٻاڙا واپاري ڪتب آڻيندا هئا. هتي جا اوائلي واپاري ۽ ٻيا هن رسم الخط ۾ لک پڙهہ ڪندا هئا. اهو ئي سبب آهي جو علائقائي حساب سان هي رسم الخط مشهور هو. ڊيوڊ ڊرنگر بہ ان ڳالهہ جي تصديق ڪندي لکيو آهي تہ: ”تمام اهم رسم الخط خدا وادي حيدرآباد ۾ استعمال ٿيندي هئي، جا پڙهيل ڳڙهيل هندو واپاري ان کي سڄي ملڪ ۾ استعمال ڪندا هئا. شڪارپوري ۽ ساڪرو خدا واديءَ کان ٿوري مختلف هوندي آهي. لنڊا خط، جنهن کي سنڌيءَ ۾ بنيا يا واڻڪو (واپارين جي لپي) ، 1868ع ۾ ان کي سرڪاري درجو ڏنو ويو. ان اسڪولن جي استعمال، سنڌ ۾ ڪتابن جي اشاعت لاءِ استعمال ڪيو ويو“.[33] ميمڻڪي لپي گهڻو ڪري واپاري ميمڻ مسلمان استعمال ڪندا هئا. هن جا بہ مختلف نمونا هئا، ڇو جو حيدرآباد جا ميمڻ پنهنجي نموني لکندا هئا تہ ڏيپلي ۽ ٺٽي جا ميمڻ پنهنجي نموني لکندا هئا. ڊاڪٽر غلام علي الانا مطابق: ”هيءَ رسم الخط ٺٽي، حيدرآباد،

راهموڪي بازار ۾ ٻين شهرن جا ميمڻ، خاص طور تي واپاري استعمال ڪندا هئا“.[34] ان سلسلي ۾ سنڌ جي اٺويهين ۽ ويهين صدين جي لکتن جا تمام گهڻا مثال موجود آهن. مسٽر مارڪ اينٿوني لکي ٿو تہ: ”هندو واپارين ۾ قديم دور کان حساب ڪتاب ۽ ڪاروباري لکت پڙهت جو خفيہ نظام جو رواج موجود هو. هو وڌيڪ لکي ٿو تہ ”هي لکت مختصر، ڳجهي ۽ تڪڙي لکڻ لاءِ بهترين لپي هئي. ٻيو تہ اها لکت هر ڪنهن جي پڙهڻ کان ڏاڍي هئي. ان کي سکڻ لاءِ هڪ تہ ان ۾ موجود حروف صحيح ياد ڪرڻ لاءِ محنت جي ضرورت هوندي هئي“.[35]

سنڌي ٻوليءَ ڪاروباري ۽ اقتصادي ڪتاب:

سنڌي زبان ۾ اقتصادي نظام بابت پهريون ڪتاب مرزا صادق علي بيگ (1845-1912ع) ”علم معاشري“ جي نالي سان لکيو جيڪو ايجوڪيشنل پبلشنگ ڇاپ خاني ڪراچيءَ مان سال 1871ع ۾ ڇپيو ۽ نصاب ۾شامل رهيو. ڪتاب ”علم معاشري“ مان نثر جو ٽڪرو هيٺ نموني طور ڏجي ٿو:

> ”دنيا ۾ وڏندڙ ڏنڌو واپار آهي، جو ماڻهو واپار ڪري ٿو اهو عام جي پيٽ ۾ آسودو آهي. واپار جو مدار ملڪ جي پوک، قدرتي شين جي ملڻ، هنر ۽ ڪارخانن هجڻ تي آهي. ڪيتيءَ لاءِ محنت ۽ هوشياري ڪم اچي ٿي. جيڪو ملڪ کاڌي پيتي لاءِ شيون پاڻ پيدا ڪري ٿو اهو شاهوڪار آهي. کاڻين مان ملندڙ شيون ملڪ لاءِ دولت آهي. اگر لوهہ ۽ ٻيون گهڻيون شيون بہ اتان ملن ٿيون، انهن کي پاڙيسري ملڪن ۾ ڏئي گهرج واريون ٻيون شيون وٺون ٿا“.[36]

نارائڻ جگن ناٿ وئديہ (1825ع-1874ع) جي نالي سان اين جي وي اسڪول منسوب آهي، هن صاحب جتي سنڌ ۾ تعليمي خدمتون ڏنيون، اتي هن ”ليکي جي پيڙهہ“ (1869ع) نالي ڪتاب لکيو جنهن ۾ حساب ۽ ڪتاب جا قاعدا ڏنل آهن. پريتمداس ولد قسمتراءِ تعليم کاتي جي ڊپٽي ايجوڪيشنل آفيس ۾ هيڊمنشيءَ جي عهدي تي فائز هو. ڪيترائي درسي ڪتاب لکيائين، ”ليکي جي پيڙهہ“ ۾ انگي حسابن جي باري ۾ ترجمو ڪيل ڪتاب آهي. هي ڪتاب 1869ع ۾ شايع ٿيو. هن ڪتاب ۾ انهن اصولن ۽ قائدن کي بيان ڪيو ويو آهي، جن تي حسابن جي پيڙهہ رکيل آهي، مثال طور اٽيورو، اُبتو اٽيور، سبتڙ اٽيور، مفرد اٽيور، مضاعف اٽيور، ملتف اٽيور، مختصر صورت، ڏهائي، سگهہ، موُر، وياج، راس ۽ سيڪڙو وغيره.

ڪلارڊومارڪووتس جو ڪتاب "سنڌي واپاري"، جنهن جو سنڌي ۾ ترجمو حسين بادشاهه 2005ع ڪيو آهي. هن ڪتاب ۾ ڪُل نَو باب موجود آهن. هن ڪتاب ۾ سنڌي واپارين جو بخارا کان پاناما تائين واپار 1947ع کان 1950ع تائين جو تذڪرو موجود آهي ۽ ڪتاب جي ابتداءِ ۾ 'تعارف' نالي سان عنوان ۾ ليکڪ سنڌي واپارين بابت لکيو آهي ته: "سڄي دنيا ۾ پکڙيل ڏکڻ ايشيائي واپارين ۽ ڪاروباري ماڻهن ۾ سنڌي بيشڪ هر جاءِ تي موجود آهن، پر اهي مکيه سياحتي ماڳن سميت خاص واپاري مرڪزن ۾ پڻ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. 2004ع ۾ مارڪ اينٿونيءَ جو ڪتاب Cosmopolitan The Sindhi Diaspora Connections: **شايع ٿيل آهي. هن ڪتاب ۾ سنڌي واپارين جي باري ۾ بي بها معلومات آهي. هن ڪتاب** ۾ هڪ مضمون هٽ واڻڪي لپيءَ بابت (A Short Note on Hatta Varika, the Secret Script of Sindhi Traders) ڏنل آهي. هن مضمون ۾ ڪتاب جي ليکڪ مارڪ اينٿونيءَ جو خيال آهي ته هٽ واڻڪي فقط ڪاروباري لکت پڙهت لاءِ موزون لپي هئي ۽ ان جو گهڻو تڻو استعمال سنڌ ورڪي، سنڌ کان ٻاهر ڪندا هئا. انهن جا لکيل دستاويز مالٽا جي لائبريري ۾ اڄ به موجود آهن.

پروفيسر ڇبلاڻي، اقتصاديات جو وڏو ماهر هيو. هن سنڌ جي اقتصادي تاريخ تي پي ايڇ ڊي ڪئي. هن جي انهي مقالي جو سنڌي ترجمو سراج الحق ميمڻ ڪيو هيو ۽ اهو سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب ڇپرايو هو. هن ڪتاب جي پڙهڻ کان پوءِ سنڌ جي شاندار ماضيءَ جي اقتصادي صورتحال پيش ڪئي. پيرومل مهر چند آڏواڻي "سنڌ جي هندن جي تاريخ" جي عنوان سان ٻن جلدن ۾ 1946 ۾ ڪتاب لکيو جيڪو هاڻي هڪ جلد ۾ ٻيهر ڇپيو آهي. انهي جي پڙهڻ مان به خبر پوي ٿي ته سنڌ ۾ جديد ڪارخاني سازي جو آغاز ڪيئن ۽ اهو سنڌ ۾ ڪٿي ڪٿي ٿيو. سنڌ ۾ اهي هئا ڏيهي ڪارخانا جيڪي سنڌي ماڻهن ناهيا. ان کان سواءِ ٻيا ڪارخانا غير سنڌين ناهيا. پروفيسر اعجاز قريشي ۽ ڊاڪٽر عشرت حسين جو انگريزي ۾ لکيل ڪتاب "The Economy of Modern Sindh: Opportunities Lost and Lessons for the Future" 2018ع ۾ شايع ٿيل اهم ڪتاب آهي.

سنڌ ۾ مروج واپار جون ساليانيون رپورٽون:

جڏهن انگريزن سنڌ تي قبضو ڪيو ۽ ڪراچي کي گادي ٻڻايائون ته ڪيترا پارسي ۽ ٻيون تجارتي ۽ واپاري برادريون ڪراچي ۾ اچي پنهنجا ڪارخانا کوليون. انهن جا

تفصيل پراڻن "ڪراچي ايئر بوڪ"(ڪراچي جا سال ناما) ۾ موجود آهن. ان کان سواءِ سمت جڏهن سنڌ جي هر هڪ ضلعي تي گزيٽيئر لکي ته انهي ۾ فيڪٽرين جا انگ اکر به ڏنائين. "1936 ۾ سنڌ ممبئي کان الڳ ٿي ته ان کان پوءِ سنڌ سرڪار سنڌ ۾ موجود ڪارخانن تي ساليانون رپورٽون شايع ڪرائيندي هئي.سنڌ سرڪار جيڪي سال ۾ هڪ دفعو فيڪٽرين تي رپورٽون شايع ڪندي هئي اهي گهٽ ۾ گهٽ 30 صفحن تي مشتمل هونديون هيون ۽ ڪراچي جي ڪمشنرس پرنٽنگ پريس مان ڇپبيون هيون. انهن رپورٽن ۾ فيڪٽرين,مزدورن ۽ ٻين لاڳاپيل مسئلن تي ڏاڍي اهم معلومات ڏني ويندي هئي,جيڪا سنڌ جي فيڪٽرين جي چيف انسپيڪٽر طرفان لکيل هونديون هيون. هر هڪ رپورٽ ۾ مزدورن جا انگ اکر, انهن کي ملندڙ سهولتون ۽ پگهارون, سنڌ ۾ مزدورن جون هڙتالون, ڪارخانن ۾ مزدورن جا ٿيل موت ۽ حادثا, مزدورن ۽ ڪارخاني جي مالڪن جا معاملا ۽ ڪورٽ جون ڪارروايون انهي رپورٽ ۾ شامل هونديون هيون. انهي کان سواءِ سنڌ جي ڪارخانن جا قسم ۽ انهن جي ٻي معلومات جا انگ اکر پڻ ڏنا ويندا هئا. سال 1939 واري رپورٽ ۾ ٻڌايو ويو آهي ته انهي سال ڪارخانن ۾ 29875 مزدور ڪم ڪندا هئا ۽ اها ورڇ وري 3 قسمن ۾ ورهائي ڏني وئي آهي جيئن عورت مزدورياڻيون, مرد مزدور ۽ ٻار مزدور. 1938 ۾ 117 ٻار ۽ 4955 عورتون مزدور ڪارخانن ۾ ڪم ڪنديون هيون. رپورٽ ۾ ٻڌايو ويو آهي ته سال 1939 ۾ فقط ڪراچي شهر ۾ مزدورن جون 9 زبردست ٻڪ هڙتالون ٿيون.اهي ڪهڙن ڪهڙن ڪارخانن ۾ ٿيون ؟ ۽ ڪهڙين تاريخن ۾ ٿيون؟ ڪهڙن سببن جي ڪري ٿيون؟ اهي سڀ تفصيل هن رپورٽ ۾ موجود آهن. رپورٽ ۾ ٻڌايو ويو آهي ته 1939 ۾ فيڪٽرين ۾ ڪم ڪندڙ 9 مزدور مري ويا, 98 مزدور سخت زخمي ٿيا ۽ 336 مزدور معمولي زخمي ٿيا. رپورٽ ۾ اهو پڻ ٻڌايو ويو آهي ته 1939 ۾ مزدورن ۽ مالڪن وچ ۾ ٿيل معاملن ۽ ڪيسن جو تعداد 104 هيو جيڪي 41 ڪارخانن سان واسطو هيو. هن ۽ سيني رپورٽن ۾ انهي کان وڌيڪ معلومات موجود آهي. مزدور معيشيت جي ڪرنگهي جي هڏي آهي انهن محنت ۽ مزدوري ڪري سنڌ جي ترقي ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي".(37)

آزاديءَ کان پوءِ سنڌ ۾ سنڌي ڪاروباري ٻولي:

آزاديءَ کان پوءِ سنڌ ۾ سنڌي ڪاروبار کي سخت نقصان پهتو ڇو ته سنڌ جي ڪاروبار جا گهڻو ڪري مالڪ هندو سنڌي هئا, جيڪي ورهاڱي جي ڪري هندستان

لڏي ويا. جنهن سان ڪاروبار کي ڪاپاري ڌڪ لڳو ۽ سنڌي ٻوليءَ جي ڪاروباري ڪارج کي پڻ سخت نقصان پهتو. جڏهن تہ اڄ سڄي هندستان جي معشيت سنڌ جي هندو واپارين جي هٿ ۾ عروج تي چڙهيل آهي. ٻئي طرف، سنڌي مسلمان اها اميد رکيون وينا هئا تہ هندن جي وڃڻ کان پوءِ سندن ملڪيتون، زمينون ۽ نوڪريون کين ملنديون. سنڌ جو وڏيرو جنهن جون زمينون هندن وٽ گروي هيون، تنهن سک جو ساهہ کنيو پر نتيجو ان جي ابتڙ ٿيو. سنڌ جو وڏيرو سياست ۾ تہ دڪان چمڪائيندو رهيو پر ڪارخانا کولڻ جو ڪيس ڪڏهن بہ خيال نہ آيو. نتيجي طور تي سنڌ ۾ جيڪي بہ ڪارخانا ۽ ملون کليون انهن جا مالڪ غير سنڌي هئا. سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ فيڪٽرين ۽ انڊسٽرين ۾ ڪم ڪندڙ پورهيتن ۾ سنڌي ماڻهن جو تعدار غير سنڌين جي ڀيٽ ۾ گهٽ آهي ۽ انهن فيڪٽرين جا مالڪ گهڻو ڪري غير سنڌي آهن. سنڌ ٻوليءَ جي تعليم، دفتري استعمال وغيره ۾ گهٽتائي آئي. سنڌي ٻوليءَ ۾ خود غير سنڌي لفظن جو وڏو تعداد ملي ويو آهي. انهن سڀني حقيقتن باوجود، سنڌي ٻولي جي ڪاروباري حيثيت گهٽي نہ آهي، ڇو جو سنڌي ٻولي هڪ قديم ۽ شاهوڪار ٻولي آهي. منجهس لفظ جذب ڪرڻ جي خوبي آهي.

ننڍپڻ ۾ ڏسندا هئاسين تہ پناڻ سائيڪلن يا پنهنجي پُٺن تي سامان کڻي سنڌ جي ڳوٺن ۾ وڪرو ڪرڻ لاءِ ڦرندا وتندا هئا. اهي پناڻ صفا ٻُوڙ لڳندا هئا پر سنڌي ڳالهائيندا هئا. سنڌي ڳالهائڻ جي نتيجي ۾ سنڌين سان دوستاڻو تعلق ٺاهي وٺندا هئا . هو ڳوٺن ۾ مهينن جا مهينا رهندا هئا ۽ اوڌر تي بہ شيون ڏئي ويندا هئا. ايئن سندن ڪاروبار ٺيڪ ٺاڪ هلندو هو. اها ڪاروباري ڪشش هوندي هئي تہ هو سنڌي ٻولي سکندا هئا. اهڙي طرح پنجاب جا واپاري، سنڌ ۾ ڪپڙن، ٽانون وغيره جو واپار ڪرڻ ڳوٺن ايندا رهندا آهن، هو عام ماڻهن سان هم ڪلام ٿيڻ لاءِ سنڌي ٻولي سکندا آهن پوءِ ڪاروبار ڪندا آهن.

سنڌ ۾ فيڪٽريون، ڪارخانا ۽ ٻيو ڪاروبار ۽ سنڌي پورهيت:

پاڪستان ٺهڻ وقت ڪراچي سنڌ جو سڀ کان وڏو شهر هو جنهن جي آبادي 400000 لک هئي .هي شهر انڊيا مان ايندڙ مسلمان مهاجرن جو مرڪز بڻيو. شهر ۾ ٻاهران آيل ماڻهن جي ان اضافي ڪراچيءَ جي آبادي جي انگن اکرن ۽ معيشت کي بلڪل تبديل ڪري ڇڏيو. ڪراچيءَ کي پاڪستان جو پهريون گاديءَ جو هنڌ بڻايو ويو بعد ۾ 1958 ۾ گاديءَ جو هنڌ راولپنڊي منتقل ڪيو ويو. 1958ع کان 1970 تائين

ڪراچيءَ جي ون يونٽ ٺهڻ جي ڪري سنڌ جي گاديءَ جي هنڌ هجڻ جي حيثيت بہ ختم ٿي وئي. ڪراچي ملڪ جو سڀ کان وڏو شهر ۽ صنعتي، تجارتي، تعليمي، مواصلاتي ۽ اقتصادي مرڪز آهي، جنهن جي ڪري نوڪرين، سرڪاري ڪمن جي ڪري بہ غير سنڌين جي سنڌ ۾ آبادي وڌي. اهڙي طرح هڪ وڏو انگ غير سنڌين جو سنڌ ۾ آباد ٿيو ۽ نون اچڻ وارن پاڻ کي مقامي ٻوليءَ، تهذيب ۽ تمدن کان پاڻ کي الڳ رکيو.

موجوده وقت ۾ بہ پوري پاڪستان ۾ سڀ کان وڌيڪ انڊسٽري، فيڪٽري ۽ ڪمرشل ادارا سنڌ ۾ آهن. ملٽي نيشنل ادارن جون مرڪزي آفيسون بہ سنڌ ۾ آهن، ۽ ملڪ جي معشيت ۾ وڏو حصو سنڌ جو آهي. ملڪ جا وڏا ڪارخانا، ۽ فيڪٽريون ڪراچي، حيدرآباد، ڄامشورو ۽ گهوٽڪي ضلعن ۾ آهن. جڏهن تہ ٻين ضلعن ۾ ڪمند جون ملون، چانورن جون ملون ۽ ڪپهہ جون فيڪٽريون عام ۽ جام آهن. فيڪٽرين ۽ انڊسٽرين جي ڀلاءَ لاءِ انڊسٽري جو کاتو قائم آهي ۽ پورهيتن ۽ مزدورن جي ڀلائي لاءِ ليبر ۽ قوت افراد جو کاتو موجود آهي، پاڪستان جي آئين ۾ 18 ترميم کان پوءِ، سنڌ حڪومت جي ليبر کاتي، 18 نوان قانون ۽ 03 پاليسيون جاري ڪيون آهن. ليبر کاتي هيٺ سنڌ سوشل سيڪيورٽي ۽ ايمپلائيز اولڊ ايج بينيفٽ انسٽيٽوشن تحت پورهيتن کي ماهوار پينشن ۽ صحت جو خيال رکيو ويندو آهي ۽ سنڌ ورڪرز ويلفيئر بورڊ هيٺ پورهيتن جي ٻارن کي تعليم، نياڻين جي شادي، پورهيتن جي وفات جي صورت ۾ وظيفو ۽ رهائش وغيره جو خيال رکيو ويندو آهي. پورهيتن ۽ فيڪٽرين جي مسئلن کي منهن ڏيڻ لاءِ الڳ ليبر ڪورٽن جو بہ بندوبست ٿيل آهي. ٻيهرين سنڌ ليبر پاليسي، 2018ع ۾ ڄاڻايل آهي تہ سنڌ ۾ ڪم ڪندڙ فيڪٽريون ۽ انڊسٽريون، نوڪرين ۾ مقامي آباديءَ کي ترجيح ڏينديون. سڄي سنڌ ۾ ٻارنهن انڊسٽريل زون ۾ ورهايل آهي: سائيٽ، لانڍي، ڪورنگي، بن قاسم، ويسٽ وارف ڪراچي، نارٿ ڪراچي، فيڊرل. بي. ايريا، سائيٽ سپر هاءِ وي، نوري آباد، ڄامشورو @ڪوٽڙي، حيدرآباد ۽ سکر.

هن وقت سنڌ ۾ رجسٽرڊ فيڪٽرين جو تعداد ڏهن هزارن کان مٿي آهي ۽ رجسٽرڊ پورهيتن جو تعداد 36000 کان بہ مٿي آهي.

سنڌ ۾ جتي اڄ بہ هزارين ڪمرشل ادارا آهن ۽ لکن جي تعداد ۾ پورهيت ڪم ڪري رهيا، اتي سنڌي ٻوليءَ ۾ واپاري ڪارج واري سگهہ پنهنجي زور ۽ شور سان موجود آهي. ان سلسلي ۾ نصير اعجاز لکيو آهي تہ ”سنڌ ۾ ٽي چار ڪروڙ سنڌي آهن ۽ اهو

هڪ وڏو مارڪيٽ آهي جيڪو ڪنهن بہ صنعت ۽ ڪاروبار کي بلندين تي پهچائي سگهي ٿو. سنڌي ٻولي پاڪستان جي واحد مادري ٻولي آهي جنهن ۾ ستر کن اخبارون، ٻہ ڏزن کن ماهوار، پندرهن وار ۽ هفتيوار رسالا ڇپجن ٿا. سال ۾ ذري گهٽ ٽي سئو ڪتاب بہ شائع ٿين ٿا. انهن کانسواءِ پنج ٽي وي چئنل آهن ۽ انهن سمورن ادارن ۾ وڏي تعداد ۾ نہ رڳو سنڌي پر اهي ماڻهو بہ روزگار حاصل ڪن ٿا جن جي مادري ٻولي سنڌي ڪانهي. سنڌي رسالا ۽ ڪتاب توڙي ڪيترين ئي سنڌي اخبارون انهن پرنٽنگ پريسن ۾ ڇپجن ٿيون جن جا مالڪ سنڌي ڪونهن. ان جو مطلب تہ سنڌي ٻولي انهن غير سنڌين لاءِ بہ اقتصادي اهميت رکي ٿي جو سندن معيشت جو دارومدار سنڌي اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن ڇپجڻ تي آهي. اهڙي طرح ڪپڙي لٽي، صابڻ، ٿُٽ برش کان وٺندي زندگيءَ لاءِ گهربل هر شئي جيڪا ڪنهن بہ ننڍي يا وڏي ڪارخاني ۾ ٺهي ٿي، چاهي اها سنڌ جي ڪنهن ڪارخاني ۾ ٺهندي هجي يا پنجاب ۽ ٻئي ڪنهن صوبي ۾، ان لاءِ سنڌ وڏو مارڪيٽ آهي. اهو ئي ڪارڻ آهي جو ڪنهن حد تائين ڪارپوريٽ ادارا سنڌي اخبارن، رسالن ۽ ٽي وي چئنلن کي اشتهار ڏيڻ لاءِ مجبور آهن. سنڌي گراهڪ ٺاهڻ سندن مجبوري آهي نہ تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ اخبارن ۽ ٽي وي چئنلن کي شايد هو اشتهار بنهہ نہ ڏين. اها ئي سنڌي ٻوليءَ جي اقتصادي اهميت آهي". [38]

سنڌي ٻوليءَ ۾ واپاري حيثيت کي برقرار ڪرڻ لاءِ ڪي رٿون:

سنڌ جي نامياري تاريخ نويس ۽ شاعر يوسف شاهين جا ٻوليءَ جي واپاري حيثيت لاءَ لکيو آهي تہ "ڪنهن بہ ٻوليءَ جو زنده رهڻ انهيءَ جي مارڪيٽ جي ٻوليءَ واري حيثيت سان ڳنڍيل آهي. هيل تائين دنيا جون ٽي هزار ٻوليون فقط انهيءَ ڪري ختم ٿي ويون جو انهن وقت جي تبديلن جو ساٿ ڪو نہ ڏنو. دنيا جي ٻين ٻولين کان پاڻ کي اڪيلو ڪري رکيو ۽ نتيجي ۾ مارڪيٽ واري حيثيت وڃائي ويٺيون ۽ اڄ انهن جو نالو نشان بہ ڪونهي. سنڌي ٻولي پنهنجو وجود تڏهن بچائي سگهندي، جڏهن اها دنيا جي بدلجندڙ وقت ۽ حالتن مطابق قدم کڻندي، وقت جي گهرجن کي پورو ڪندي مارڪيٽ جي ٻولي طور مڃرائيندي". سنڌي ٻوليءَ ۾ تمام گهڻي سگهہ اڄ بہ موجود آهي، ڇو جو اها اڄ بہ سنڌ سميت بلوچستان جي ضلعن جهڙوڪ ڪڇي ۽ سبي، پنجاب جي ضلعن جهڙوڪ رحيم يارخان ۽ ملتان، هندستان جي ڪيترن ئي علائقن ۾ ۽ دنيا جي ٻين ڪيترن ئي ملڪن ۾ ڪٿي ٿوري ڪٿي گهڻي ڳالهائي وڃي ٿي. سنڌ ورڪي اڄ بہ دنيا

۾ موجود آهن. صرف ملڪي ۽ صوبائي سطح تي, انفرادي ۽ اجتماعي ڪوشش سان سنڌي ٻوليءَ جي واپاري ڪارج کي واپس آڻي سگهجي ٿو. ان سلسلي ۾ هيٺيون گذارشون ڏجن ٿيون:

1. **قومي ٻولي جي درجي بحالي**: هر صوبي جي ٻوليءَ کي اتان جي قومي ٻوليءَ وارو درجو هئڻ گهرجي ۽ انهن کي علائقائي ٻولي چوڻ بند ڪيو وڃي. ملڪي سطح تي ٻولين جي ترقيءَ لاءِ خاص اُپاءَ ورتا وڃن.وفاقي حڪومت جڏهن صوبي ۾ داخل ٿئي ته پنهنجي سڀني ادارن کي هدايت ڪري ته هو ادارا سنڌي ٻوليءَ کي اهميت ڏين, جيئن سعودي عرب ۾ عربيءَ کي مٿانهون مقام مليل آهي ۽ ٻين ٻولين کي ثانوي حيثيت ڏنل آهي.
2. **تعليمي سڌارا**:اڄ سنڌ جي تعليم جو معيار تمام ڪري چڪو آهي, جاگيرداري نظام, تعليمي ادارن ۾ سياسي ڪلچر, ڪاپي ڪلچر, پنهنجن نوازڻ واري ڪلچر سنڌ ۾ تعليمي معيار کي تباهه ڪري ڇڏيو آهي. سنڌ جي عوام کي هن وقت تعليم جي اهميت سمجهڻ گهرجي ۽ ان جي معيار کي مٿاهون ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوڙڻ گهرجي. ان سلسلي ۾ سرڪار, استاد, والدين ۽ عام شهري ۽ شاگرد برابر جا ذميوار آهن, انهن سڀني کي گڏجي تعليمي سڌاري لاءِ ڪم ڪرڻ گهرجي. ڪراچي, حيدرآباد, ميرپورخاص, نوابشاهه ۽ سکر جهڙن وڏن شهرن ۾ سنڌي ميڊيم اسڪولن جو پورو اهتمام ڪيو وڃي.
3. **سنڌي ٻوليءَ ۾ اشتهاربازي**: جيڪڏهن انڊسٽريءَ جي مالڪن کي مجبور ڪيو وڃي ته هو ٽي وي چينلن تي سڀ ايڊورٽائيزمينٽ سنڌي ۾ به ڪرڻ تي مجبور ٿي ويندا. هڪ مثال ڏيندي ڊاڪٽر بخت جمال شيخ لکي ٿو ته "تپال TAPALجيڪا پاڪستاني ڪمپني آهي, تنهن سوا صدي پراڻي ٿامس لپٽن جي عالمي ڪمپني LIPTONکي پاڪستان جي برانڊيڊ چانهه جي مارڪيٽ ۾ ان ڪري پوئتي ڌڪي ڇڏيو جو ان جي مالڪ آفتاب تپال جنهن جي پيءُ آدم تپال کي ايمپريس مارڪيٽ ۾ خشڪ چانهه جو دڪان هوندو هو ۽ هاڻي ٻاهران پڙهيل سندس نياڻي مهوش اها ڪمپني هلائي ٿي, تنهن کي مارڪيٽنگ سروي مان اها ڳالهه معلوم ٿي ته سنڌي ۽ سرائيڪي علائقن ۾ مهمان نوازي جي ثقافت ڪري چانهه تمام گهڻي استعمال ڪئي وڃي ٿي, ان ڪري هن اجرڪ ٽوپي پهريل سنڌين ۽ ڪڙڪ چانهه جو نعرو هنيو".[39]

4. **حڪومتي سطح ڪوشش جي ضرورت:** وفاقي، صوبائي ۽ ضلعي حڪومتن جي گڏيل ڪوشش سان سنڌي ٻوليءَ جي مالڪي تي سگهي ٿي ۽ ڪافي ڪم آسان ٿي سگهن ٿا، مثال طور:

- حڪومت ادارن تي لڳل تمام سائن بورڊ اردو، انگريزي سان گڏ سنڌيءَ ۾ لکرائي.
- غير ملڪي باشندن لاءِ سائين بورڊ ۽ ڏس پتي جي معلومات رومن رسم الخط ۾ ڏيڻ گهرجي.
- تمام سنڌ جا سرڪاري ۽ غير سرڪاري ادارا، انگريزي سان گڏ پنهنجي ڪاروباري لکپڙهه سنڌيءَ ۾ ڪن.
- حڪومت سنڌ پاران تمام خانگي ادارن کي هدايت ڪئي وڃي ته سمورا اشتهار وغيره سنڌيءَ ۾ هڻن ۽ روڊن رستن شهرن توڙي واهڻن ۾ پنهنجي لکپڙهه سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪن.
- وزارت ريلوي، وزارت پاڻي بجليءَ وغيره کي هدايت ڪئي وڃي ته هو سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ کي ڏين. مثال سمورين اسٽيشنن جا نالا اوليت جي بنياد تي سنڌيءَ ۾ بعد ۾ انگريزي ۽ اردو لکيا وڃن.
- سنڌ اسيمبليءَ ۾ بجيٽ تقرير سنڌيءَ ۾ پيش ڪئي وڃي.
- آفيسن اندر آفيسرن جا نالا اردو يا انگريزيءَ سان گڏ سنڌيءَ ۾ لکرايا وڃن.
- ننڍين ننڍين شهرن ۾ سائن بورڊ، اسٽيڪر، اشتهار، اسپتالن، اسڪولن ۽ چونڪن جا نالا سنڌي ٻوليءَ لکيا وڃن، ڇو ته سنڌ جي هر شهر ۾ سون جي تعداد ۾ آهي. غيرمادري ٻوليءَ وارا سائن بورڊ به اسان کي اقليت ۾ ثابت ڪرڻ جا مجاز پڻ ٿي سگهن ٿا.
- ٽپال جون يادگيريءَ جو ٽڪليون، اسٽامپ پيپر، قسم ناما وغيره سنڌي ۾ هئڻ گهرجن.
- شاهراهن تي ڳوٺن ۽ شهرن جا فاصلا اردو سان گڏ سنڌيءَ ۾ هئڻ گهرجن.
- اطلاعات کاتي کي هدايت ڪئي وڃي ته سرڪاري نوڪرين جا اشتهار، ٽينڊر، حڪم ناما ۽ ٻيون سرڪاري خبرون، صنعتي، ڪاروباري، مواد، نوٽيس وغيره سنڌي ۾ شايع ڪيا وڃن.

5. **سي پيڪ جي حوالي سان:** سي پيڪ جو مطلب آهي چين پاڪستان اقتصادي راهداري يا پاڪ-چين واپاري واٽ. هيءَ هڪ تمام وڏي واپاري رٿا آهي، جنهن جو

مقصد ڏکڻ اولهہ پاڪستان کان چين جي اتر اولهہ جي خودمختيار علائقي سنڪيانگ تائين گوادر بندرگاهہ ريلوي ۽ موٽر وي جي ذريعي تيل ۽ گيس کي گهٽ کان گهٽ وقت ۾ پهچائڻ آهي. سي پيڪ جا چار اهم جزا يا نقطا آهن.

1. ٽيڪنيڪي تربيتي مرڪز جيڪي پنهنجي صنعتي علائقي کي سٺا ٽيڪنيڪي هنرمند ڏئي سگهن.
2. اهڙا ٽيڪنيڪي مرڪز ٺاهڻ جيڪي انهن شعبن ۾ کوجنا ڪن، جيڪي گهربل صنعتي گهرجن کي سمجهي سگهن.
3. ڪمپنيون شروع ڪرڻ وارن جي مدد لاءِ ٽيڪنالاجي پارڪس هجن، جتي ڪارخانيڪاريءَ (صنعتي) شعبي سان لاڳاپيل نيون شيون تياري جا مرحلا پار ڪري سگهن.
4. اهڙيون صنعتون هجن، جيڪي خاص شعبن ۾ سٺي ٽيڪنيڪي پيداوار ڏئي ملڪ جي ايڪسپورٽ کي تيزي سان وڌائي ملڪ جي ترقي کي هٿي وٺائي سگهن.

سي پيڪ جا ڪيترائي منصوبا سنڌ ۾ بہ ڪم ڪري رهيا آهن، جنهن تحت سنڌ پورهيت، ۽ آفيسر چيني انجنيئرن ۽ هنرمندن سان گڏ ڪم ڪري رهيا آهن. ان سلسلي ۾ سنڌي ماڻهو چيني سکي رهيا آهن تہ چيني ڪجهہ قدر سنڌي سکي رهيا آهن، پر ضرروت ان ڳالهہ جي آهي تہ سنڌ جي ننڍين شهرن ۽ ڳوٺن ۾ ڪم ڪندڙ چينين لاءِ سنڌي سکڻ جا انتضام ڪيا وڃن، تہ جيئن سنڌي ٻولي، چيني جي معرفت وڌيڪ ترقي ڪري ۽ نوان لفظ جوڙي سگهي.

5. **ڪمپيوٽر جي حوالي سان:** سنڌي ٻوليءَ کي جيڪڏهن بچائڻو آهي تہ ان ٻولي ڪمپيوٽر جي ٻولي بڻائڻو پوندو. جيستائين ڪا ٻولي مارڪيٽ جون گهرجون پوريون نہ ڪري سگهندي تيستائين اها ٻولي زندهہ نہ ٿي رهي سگهي. ان ڪري سنڌي ٻولي کي مارڪيٽ جي ٻولي بنائڻ لاءِ ٻولي کي ڪمپيوٽر جي ٻولي بڻائڻ ضروري آهي. ان سلسلي ۾ واپار جي اصطلاحن جي هڪ سافٽ ويئر تيار ڪرڻ گهرجي، جيئن دنيا ۾ رهندڙ سنڌي واپاري هڪ ٻئي سان رابطو ڪري هڪ ٻئي جون شيون خريد سگهن. شين، جاين، پلاٽن، گاڏين وغيره جي آن لائين خريد ۽ فروخت ۾ بہ آساني ڪري سگهجي.

6. **چيمبرس آف ڪامرس جي حوالي سان:** سنڌ ۾ انگريزن جي اچڻ کان پوءِ واپاري ۽ تجارتي برادريءَ ”چيمبرس آف ڪامرس“ ٺاهيو. اڳتي هلي انڊين مرچنٽس ايسوسيئشن ٺهي، جو تہ چيمبرس آف ڪامرس ۾ ڪيترن ڏيهي تجارتي ۽ واپاري ماڻهن کي ميمبر ٿيڻ ۽ اتي آواز اٿارڻ جو موقعو گهٽ ملندو هو. چيمبرس آف ڪامرس سنڌ جي داخلي معاملن تي اثرانداز ٿيندي هئي. انگريز سرڪار جا مفاد واپار ۽ تجارتي هوندا هئا. هڪ ڪچي مال حاصل ڪرڻ، ان کي پنهنجي ملڪ يا ان مان فاعدي وٺڻ سان مطلب هو. ان ڪري آمد رفت ذريعن کي سڌارڻ روڊ ۽ پليون ٺاهڻ سرڪار جي اوليت ۾ شمار ٿينديون هيون. اڄ سنڌ جي وڏن شهرن ۾ چيمبرس آف ڪامرس موجود آهن ۽ ملڪي ۽ صوبائي معاملن ۾ وڏو اثر ۽ رسوخ رکن ٿيون. انهن جي معرفت سنڌي ٻوليءَ جي واپاري ڪارج ۽ سنڌي ٻوليءَ جي نفاذ لاءِ ڪوششون ڪن.

7. **عوامي سطح تي ڪوشش جي ضرورت:** سنڌي ٻوليءَ جي واپاري ڪارج جي ذميواري صرف سرڪار ۽ واپارين جي ڪونهي، پر هر سنڌ ۾ رهندڙ تي بہ اوتروئي حق آهي:

- سنڌي ماڻهن جي گهرن تي جيڪي نالن جون تختيون ڪهڙي بہ ٻوليءَ ۾ لکيل آهن، سي چند روپيا خرچ ڪري سنڌيءَ ۾ لکرائين.
- عام دڪاندار، پنهنجي هوٽلن، دڪانن ۽ ڪيبنن تي سنڌي ۾ تختيون، براندن جا نالا، ۽ اشتهار لڳرائين.
- هرڪنهن سان سنڌيءَ ۾ ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪن تہ جيئن سنڌ ۾ رهندڙ هر شخص کي سنڌي زبان سان واهپو ٿي پوي.
- شادي ڪارڊ وغيره سنڌيءَ ۾ ڇپرائن.
- سنڌي پينٽر، آرٽسٽ سنڌي ٻوليءَ کي اوليت ڏين.
- درخواست، رسيدون، شڪايت نامو ڏيتي ليتي جي لکپڙه وغيره سنڌي ۾ ڪئي وڃي.

اقتداري ڌرين تي دٻاءُ وڌائڻ سان گڏ سنڌين تي بہ وڏي ذميواري اچي ٿي تہ اهي پنهنجي ٻوليءَ جي وسعت کي اڃا وڌائين، وڌ ۾ وڌ سنڌي ڳالهائين، سنڌي اخبارون، رسالا ۽ ڪتاب وڌ ۾ وڌ خريد ڪن ۽ پڙهن، سنڌي ٽي وي چئنل وڌيڪ ڏسن، سنڌي سرمائيدارن، ڪارخانيدارن، ڪاروبارين، دڪندارن وغيره جون شيون خريد ڪن ۽

استعمال ڪن. ايئن هو سنڌي ٻوليءَ جي اقتصادي سگهه کي اجا وڌائي سگهندا ۽ سنڌي مارڪيٽ کي سگهارو ڪندا. ان کي قومي ذميواريءَ جو اهم حصو سمجهي "مُرڪو ٻه سنڌيءَ ۾" نعرو بلند ڪن. اهو نعرو سنڌ ۾ سنڌين لاءِ اقتصادي انقلاب جو بنياد وجهي سگهي ٿو.

حوالا:

1. شيخ، بخت جمال، ڊاڪٽر: " سنڌي ٻوليءَ کي ڪيئن زنده رکي سگهجي ٿو؟"، روزاني پنهنجي اخبار 29 سيپٽمبر، 2019ع
2. قريشي، اعجاز پروفيسر: "سنڌي ٻوليءَ بابت مقالا ۽ مضمون"، سنڌي ٻولي جو بااختيار ادارو، حيدرآباد، 2017ع، ص 71
3. شيدائي ،مولائي: "مهراڻ تي جهاز راني"، روزانه مهراڻ سالگرهه نمبر 1960ع ص 29
4. رام، امر لال: "سنڌ رگ ويد کان شيخ اياز تائين"، مارئي اڪيڊمي، سڪرنڊ، 2002ع، ص 10
5. پنهور ، ايم.ايڇ : "قديم سنڌ جا يوناني ۽ رومي تذڪره نگار 550) ق.م) 160 ته ماهي مهراڻ نمبر 2_1/1981 ع
6. ليمبرڪ ، ايڇ .ٽي: " سنڌ اي جنرل انٽروڊڪشن"، سنڌي ادبي بورڊ ، ڄامشورو 1986ع، ص 216
7. خشڪ ، ابراهيم: "هيوسانگ جو برصغير جو سير سفر" (مهراڻ 1998ع)
8. مبارڪ علي، ڊاڪٽر: "سندھ خاموشی کی آواز"، فڪشن هائوس، لاهور پاران 1994ع، ص 68
9. پنهور ، عطا محمد: "سنڌ جي تاريخ" (مؤرخن جي نظر ۾، Sindh as History of told by its own Historians) جو سنڌي ترجمو نيشنل بوڪ فائونڊيشن، اسلام آباد، 2000ع، ص 56
10. فاروق، خورشيد احمد: "برصغير اور عرب مؤرخين"، نفيس اڪيڊمي، سنڌ، 1986ع، ص 123
11. ابن نديم: "الفهرست" (اردو مترجم محمد اسحاق)، اداره ثقافت، اسلاميه لاهور، 1969ع، ص 76

12. پنهور، عطا محمد: "سنڌ جي تاريخ (مؤرخن جي نظر ۾) ص 44
13. جمالي، محمد خان: "سنڌ عرب مؤرخن جي نظر ۾" (پي.ايڇ. ڊي ٿيسز قلمي،1993ع)، هاير ايجوڪيشن جي ويبسائيٽ تان ڪنيل
14. پنهور،عطا محمد: "سنڌ جي تاريخ" (مؤرخن جي نظر ۾)، ص 100
15. سنڌي، دادا: "سنڌ گهمنڌڙ سيلاني"، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو 2009ع، ص 54
16. سيد، اصغر علي: "ڪتاب الهند"، انجمن ترقي پسند اردو (هند)، دهلي،1941ع، ص 231
17. لاشاري، فقير محمد: "سنڌي ادب جو تاريخي جائزو"، ماهوار سنڌو سيپٽمبر 1986ع، ص 94
18. مبارڪ علي، ڊاڪٽر: "سندھ خاموشی کی آواز"، ص 48
19. ساڳيو ص 135
20. سراج: "سنڌي ٻوليءَ جو اصل نسل"، سراج انسٽيٽوٽ آف سنڌ اسٽڊيز ڪراچي، 2016ع، ص 370
21. صديقي ،عبدالغفار: "تخت گاهه خدا آباد" (مرتب نظير احمد پنڊ)، سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن، ڪراچي، 2004ع، ص 84
22. لطف الله : "سنڌ جو سفر" (مترجم قادر بخش نظاماڻي)، سنڌي ادبي بورڊ 1956ع، ص 4
23. Postans, Thomas: "Personal Observation on Sindh", London, Longman, Brown, Green 1843, P_73
24. Captain Leopold: "Travels in India Including Sindh and the Punjab", Longman Brown, Green, and Longman, London,1845 (Online)
25. لاشاري، فقير محمد: "سنڌي ادب جو تاريخي جائزو"، ص 97
26. چيتن ماڙيوالا جي مضمون جو حوالو انصاري انيس جي "شڪارپور جا واپاري ۽ سندن واپاري ڪوٺيون"، شڪارپورصدين تان، 1986ع، ص 98
27. مگسي ،عبدالله: "سنڌ جي تاريخ جو جديد مطالعو"، سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي، 1994ع، ص 265

28.نصير اعجاز: ”سنڌي ٻولي ۽ ٻولين جي اقتصاديات“، پندرهن روزه افيئر، 5 مارچ 2014ع

29. قريشي ، اعجاز، پروفيسر: ”سنڌي ٻوليءَ بابت مقالا ۽ مضمون“، ص 76

30.آڏواڻي، ڀيرومل مهرچند: ”سنڌ جي هندن جي تاريخ“ ، 1947ع ص 71

31.سمراٽ، گنگارام: ”هٽ واڻڪي لپيءَ جو اتهاس“، گيان سنڌو۔ 1990ع، ص 52,51

32. جي. اي گريئرسن (ترجمو ڊاڪٽر فهميده حسين)، ”برِصغير جي ٻولين جو لسانياتي جائزو“، سنڌي لئنگيئج اٿارٽي، حيدرآباد،2011ع، ص 277

33. David Diringer: “The alphabet_ a key to the history of mankind, (Volume 1), Funk & Wagnalls, 1968 , 1968, P_296

34. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: ”سنڌي صورتخطي“، سنڌي لئنگيئج اٿارٽي حيدرآباد، 2016ع، ص 42

35. Fazlon, Mark Anthony:Cosmopolitan Connections: The Sindhi Diaspora, 1860_2000, Brill Laden Boston, 2004, P_272

36. بيگ ،مرزا صادق علي: ”اقتصادي نظام“، ايجوڪيشنل پبلشنگ ڇاپ خانو ڪراچي،1871ع

37. ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ، گل حيات انسٽيٽيوٽ جي ويبسائيٽ تان ڪنيل

38. نصير اعجاز: ”سنڌي ٻولي ۽ ٻولين جي اقتصاديات“،5 مارچ 2014ع

39. شيخ، بخت جمال، ڊاڪٽر: ”سنڌي ٻوليءَ کي ڪيئن زنده رکي سگهجي ٿو؟“، 29 سيپٽمبر، 2019ع